

Boris Mlakar

NASPROTNIKI OSVOBODILNE FRONTE IN DOMOBRANSTVO NA BAŠKEM

I

Življenje primorskih Slovencev se je ob začetku 2. svetovne vojne v mnogočem razlikovalo od življenja rojakov v jugoslovanskem delu Slovenije. Razlike so seveda obstajale že prej, toda 20 let italijanske okupacije in pritiska fašistične totalitarne države je storilo svoje.

Poleg splošnih ciljev fašizacije družbenega in državnega sistema si je režim na Primorskem posebej prizadeval doseči popolno italijanizacijo javnega in v skrajni posledici tudi privatnega življenja, kar naj bi privedlo do izginotja Slovencev ter do željene izenačitve političnih in narodnostnih vzhodnih meja Kraljevine Italije. Vsaj navzven je režimu kmalu uspelo pokrajini nadeti skoraj povsem italijanski videz, le slovenska duhovščina je vztrajala in tako preprečevala, da bi slovensščina postala zgolj jezik družinskega komuniciranja. Ostala inteligenca je povečini morala emigrirati, poleg nje pa tudi številni pripadniki drugih slojev. Slovensko politično udejstvovanje je izginilo, politične stranke, če so po svojih ozkih vrhovih še obstajale, so se umaknile v ilegalo. Narodna zavest se je ohranjala v družinskem in cerkvenem krogu, obstajalo pa je ves čas do neke mere naivno upanje v matično državo Jugoslavijo.

Potrebe vsakdanjega življenja so seveda zahtevale določeno prilagoditev in sožitje tudi s takim totalitarnim režimom, vendar je bilo zavestne kolaboracije ali narodnega odpadništva med slovenskim prebivalstvom kljub vsemu malo, vsaj na podeželju, ki je ostajalo kompaktno slovensko. Za nemoteno opravljanje svojega poklica se je marsikdo odločil za vpis v fašistično stranko - PNF, toda večina le iz trenutnih potreb. Pasivne oblike odpora so bile zelo razširjene, po drugi strani pa je prav na Primorskem prišlo tudi do prvega organiziranega in celo oboroženega odpora proti fašizmu v Evropi - mislimo predvsem na znameniti TIGR ter sorodne organizacije. Eno od jeder TIGR-a je bilo prav v zgornjem delu Baške doline.

Kljub vsem raznarodovalnim naporom so morale fašistične oblasti konec 30. in v začetku 40. let ugotavljati, da je "drugorodno" prebivalstvo sovražno ali vsaj hladno do "miroljubne italijanske penetracije" ter da prezira redke asimilante in kolaboracioniste. Za duhovščino iste oblasti poudarjajo, da vztraja pri obrambi slovenskega jezika v cerkvi in pri verouku. S tem v zvezi se je goriška slovenska duhovščina uprla, ko je nadškof Carlo Margotti na sinodi marca 1941 iz poslušnosti do fašističnega režima skušal še nadalje italijanizirati goriško Cerkev.¹ Omenjene značilnosti položaja na Primorskem so seveda vplivale tudi na razvoj dogodkov med vojno, čeprav je pri tem težko zmeraj razpoznati jasne vzročno-posledične povezave. To je veljalo tako za razvoj Osvobodilne fronte in partizanstva kot tudi protirevolucionarnih pojavov in domobranstva, čemur v tem prispevku posvečamo pač posebno pozornost. Podobno lahko rečemo seveda tudi za ožji zemljepisni okvir našega razpravljanja - to je Tolminska in še posebej Baška dolina, za katero se je sicer med 2. svetovno vojno deloma uveljavil naziv Baška grapa. Le-ta je tudi znotraj primorskega in tolminskega okvira zmeraj imela svojo razpoznavno identiteto, ki je nastala kot posledica izrazite geografske zaokroženosti in izoliranosti ter iz tega izhajajočih značilnosti gospodarskega in kulturnega življenja. Kar se tiče upravno-političnih okvirov Baškega oziroma Baške grape, gre tu predvsem za območje nekdanje občine Grahovo ob Bači. Z vidika medvojne partizanske upravne in politične razdelitve je le-to skoraj identično z območjem okraja Bača, ki je bil do avgusta 1944 del širšega baškega okrožja. Le vas Porezen je tedaj spadala v okraj Bukovo. Prav zaradi izredne bližine ter življenjske povezanosti pa bomo v našem pregledu več ali manj upoštevali tudi t.i. podkojške vasi,

1 Alojzij NOVAK, Črniška kronika. Gorica 1992, 5, 299; Zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve (dalje: ZA MNZ), Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 4. 1942; Arhiv Goriške nadškofije, Gorica, Sinoda 1941.

predvsem vasi Bukovo in Zakojca, ki sta sicer v celotnem razdobju pripadali občini Cerkno.

II

Vstop Italije v vojno, napad na Jugoslavijo ter propad matične države za primorske Slovence razumljivo sprva ni imel tako dramatičnih posledic kot za rojake onkraj rapalske meje. Tudi organiziranje Osvobodilne fronte, nastop partizanstva, temu nasprotnih protirevolucionarnih organizacij ter reakcijo okupatorskih oblasti - vse to je Primorska začela spoznavati in doživljati z več kot polletnim zaostankom, pri čemer pa sta tako širina kot intenzivnost teh procesov še dve leti zaostajali za onima v osrednji Sloveniji. Značilno je bilo tudi, da so prvi organizatorji OF in Komunistične partije Slovenije sicer prihajali iz Ljubljane in z Gorenjske, vendar so bili povse večini po rodu s Primorske; na Baškem imamo tako dva izrazita primera, to sta bila Andrej Brovč-Janko ter Albin Kovač-Jaka, omeniti pa gre še cerkljanska rojaka Jako Štucina in Toma Brejca. Pravzaprav je bilo nekaj podobnega tudi z organizatorji protirevolucionarne akcije oziroma kasneje domobranstva, čeprav je v obdobju pred kapitulacijo Italije pri teh še zmeraj važnejšo vlogo igrala Gorica v primerjavi z Ljubljano. Na samem Baškem v tem pogledu kake izrazite osebnosti ni bilo, če izvzamemo primer časnikarja Leopolda Kemperleta, po rodu iz Hudajužne, ki pa je ves čas živel in deloval v Gorici. Podobnost med obema akcijama je tudi v časovnem zaostanku za dogajanjem v Ljubljanski pokrajini, pri čemer je bilo to pri protirevoluciji na Primorskem še bolj izrazito.

Uvodoma je potrebno dodati, da za delovanje nasprotnikov OF in KPS zavestno uporabljamo izraz protirevolucija, ker menimo, da je bil odločilni vzrok in povod za njeno organiziranje prav strah in nekakšna samoobramba pred perspektivo zmage revolucije ter prihodom KP na oblast, kar je slejkoprej napovedovala vse bolj brezprizivna vodilna vloga KP v OF in partizanstvu. Deloma je k temu pripomogla tudi že medvojna praksa KPS in partizanstva, pri čemer mislimo n.pr. na sektaštvo in pa na nepremišljene likvidacije, vendar je treba reči, da je bilo tega pred kapitulacijo Italije na Primorskem in še posebej na Baškem zelo malo. Do nasprotovanja OF in predvsem KP torej ni prišlo zaradi simpatij do okupatorja - to je potrebno na Primorskem še posebej naglasiti -

niti ne iz želje, da bi fašistične sile v vojni zmagale ali celo uresničile svoje cilje v zvezi z bodočo usodo slovenskega naroda. Glavni cilj je bil torej preprečiti prihod KPS na oblast, pri čemer pa na tem mestu ne nameravamo govoriti o moralnih in drugih vidikih iz tega izhajajoče poznejše kolaboracije z okupatorjem, pa čeprav na Primorskem v bistvu le z nemškimi.

V obdobju pred propadom Italije je torej proti OF, proti vodilni vlogi KPS, predvsem pa tudi proti "prezgodnjim izzivanjem premočnega okupatorja" nastopila predvsem vodilna skupina nekdanjih strankarskih voditeljev in nekaterih duhovnikov, katerih idejno in akcijsko jedro so v Gorici predstavljali predvsem dr. Janko Kralj, dr. Anton Kacin, dr. Mirko Brumat ter že omenjeni Polde Kemperle. Na podeželju je šlo v glavnem za nekatere duhovnike, od laikov pa gre omeniti predvsem Iva Brica iz Dornberka, ki so ga kasneje partizani ustrelili. Omenjeno jedro je razpečevalo protipartizanske letake in nekatere ilegalne liste, ki so deloma izvirali iz Ljubljane. Duhovniki so se seveda posluževali ustnega delovanja, predvsem cerkvenih pridig, pri čemer pa je bila njihova propaganda proti komunizmu nekako samoumevna že iz predvojnega časa, saj so bili le-to dolžni izvajati v skladu s papeškimi okrožnicami proti komunizmu. V novem položaju je tako v letih 1942 in 1943 po različnih krajih Primorske, a tudi Tolminske in v dveh primerih tudi Baškega moč opaziti primere duhovnikov, ki v pridigah, in tudi sicer, zaskrbljeno opozarjajo ljudi na nevarnost delovanja novega pojava četnikov oziroma partizanov. Omenjeni voditelji v Gorici so jih k temu tudi spodbujali, na kar bi kazalo pričevanje Andreja Brovča, ki je župniku na Bukovem, Florijanu Hvali kazal literaturo OF, slednji pa mu je svetoval, naj jo sežge, ker je nevarna, kakor so mu bili povedali že Kralj, Kemperle in drugi v Gorici.² Toda še v 1. polovici leta 1942, ko partizanstva na Tolminskem in Baškem pravzaprav sploh še ni bilo, predvsem pa še ni bilo nobenih okupatorjevih represalij zaradi partizanskih akcij, so bili duhovniki načelno in v celoti za OF, čeprav so, kot rečeno, ves ta čas opozarjali na nevarnost komunizma, na njegovo nenaravno bistvo ter predvsem na preganjanje vere in Cerkve v Sovjetski zvezi. Pri tem je zanimivo, da je n.pr. goriški kvestor v svojem poročilu prefektu aprila 1942 poudaril, da je

2 Franc HVALA, Življenje pod Bevkovo Kojco. Koper 1990 (dalje: HVALA), 132-133.

nasprotovanje slovenske duhovščine komunizmu le navidezno, da pa dejansko podpirajo sovjetski politični sistem kot sredstvo za bodočo dosego svojih ciljev, ki so v "popolnem nasprotju z interesi in cilji fašističnega režima".³ Ta kvestorjeva ocena, ki je sicer zadevala splošni položaj v goriški pokrajini, je bila seveda površna, saj je na podlagi podpore in simpatij za OF s strani duhovščine, prehitro sklepal, da le-ta v enaki meri podpira tudi komunizem in Sovjetsko zvezo. Toda z razvojem partizanstva ter razplamtevanjem napadov na okupatorja na eni strani ter represalij tudi nad nedolžnim prebivalstvom na drugi strani se je odnos duhovščine do OF ohlajal, posebej še zaradi vse močnejšega pečata KPS. Kljub temu je večina duhovnikov še naprej OF priznavala njeno osnovno narodnoosvobodilno in protifašistično usmerjenost, kljub pomislekom v zvezi s komunisti. Ti duhovniki in nekaj laičnih izobražencev so tvorili t.i. goriško sredino, ki jo je vodil dr. Ivo Juvančič, profesor goriškega bogoslovja, sicer doma iz Bovca. Le manjšina med duhovščino je tudi aktivno sodelovala pri protirevolucionarni akciji oziroma, kot so to poimenovali komunisti, pri beli gardi, kasneje pa je tudi zavestno podprla domobranstvo. Še manj je bilo seveda duhovnikov, ki so se zavestno udejstvovali v organizacijah OF ali kasneje v organih partizanske oblasti, pa še ti so leta 1944 od tega odstopili, ko jim je nadškof Margotti prepovedal nadaljnje ukvarjanje s politiko.

Prvi partizani so se na območju Baško-Cerkljanskega pojavili šele julija 1942; šlo je za Tolminsko četo pod vodstvom Petra Čelika, vendar se je enota kmalu umaknila na levi breg Idrijce. Druga je bila kmalu zatem t.i. Fazanova četa, ki je prišla z Gorenjske, vodil pa jo je znani domačin Franc Biček. To je imelo za posledico pospešitev organizacije OF, vendar obenem tudi vzpostavitev italijanske postojanke na Bukovem! Kakšno je bilo politično stanje na tem območju, priča poročilo tedanjega zaupnika PK KPS Albina Kovača sekretarju PK Tomu Brejcu "o delu v Baški dolini". Naglasil je velik pomen delovanja Fazanove čete in spoštovanje, ki so ga partizani vzbujali pri celotnem prebivalstvu, medtem ko kake bele garde v poročilu ni omenil niti z besedico.⁴ Nedolgo zatem je Brejc poslal poročilo o stanju na Primorskem na CK KPS, v

katerem je precej pozornosti posvetil tudi nasprotnemu delovanju. Iz njega je bilo razvidno, da se je problem bele garde na idejnih osnovah pojavljal predvsem v Gorici in okolici, medtem ko Tolminska in še manj Baška nista bili posebej izpostavljeni.⁵ Voditelji OF in tudi KP na Primorskem so bili sicer tedaj še zelo skeptični do možnosti, da bi tudi v tej pokrajini lahko prišlo do organiziranja bele garde v "kranjski", to je oboroženi obliki, saj za to ni bilo nobenih pogojev. Partizanstvo še ni vzbujalo velikega nasprotovanja, protirevolucionarne sile so bile kadrovske zelo šibke, v perspektivi pa med Primorci ne bi mogle dobiti zaslonbe, saj bi kakršnekoli vaške straže nujno morale sodelovati z Italijani, kar je bilo v tistem razdobju še nekaj nepojmljivega. Poleg tega pa niti same italijanske oblasti na kaj takega niso bile pripravljene, saj so na Primorskem še posebej varovale svoj prestiž. Kljub temu je osrednje vodstvo, predvsem sam Edvard Kardelj, Primorsko vse bolj opozarjalo, da bo ta pokrajina v perspektivi postajala vse trdnjša baza bele garde ter sploh mostišče za prodor reakcije! Podobne fraze so se ponavljale vse do konca vojne.⁶ Primorsko partijsko vodstvo si je te nasvete in svarila zapomnilo in ker je nekaj nasprotovanja OF in KP le obstajalo, je svoje stališče v začetku decembra 1942 na 1. pokrajinski konferenci formuliralo z besedami: "Kljub slabostim bele garde na Primorskem ne smemo pozabljati na stalno nevarnost, ki jo predstavlja. Zato moramo belogardistično-mihailovičevsko družčino pred množicami neutrudljivo razkrinkovati in se boriti proti njej tudi z orožjem. Zavedati pa se moramo, da bomo preprečili državljansko vojno med Slovenci edino s pravilnim delom za Osvobodilno fronto".⁷ Vse to je bilo seveda izrečeno pod vtisom stanja v Ljubljanski pokrajini, kjer je tedaj divjala že skoraj prava državljanska vojna. Pri tem ni jasno, kaj je bilo mišljeno z oboroženim bojem proti beli gardi, če pa ta, kolikor jo je bilo, sploh ni bila oborožena. Ali je bilo s tem mišljeno, da je treba z orožjem pokončati že idejne nasprotnike in recimo razpečevalce nasprotne propagande? Dokončnega odgovora na to ni mogoče podati, čeprav je res, da so pred kapitulacijo Italije na

5 DLR 3, Ljubljana 1966, 99, 106.

6 Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, 402, 404, 409; Boris MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem. Ljubljana 1982, 18, 32.

7 DLR 4, Ljubljana 1968, 141.

3 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 4. 1942.

4 Dokumenti ljudske revolucije (dalje: DLR) 2, Ljubljana 1964, 414-415.

Primorskem organu OF likvidirali nekaj deset ljudi, toda problem ostaja v tem, da mnogokrat ni jasno, kateri so bili vsakokratni povodi oziroma vzroki za likvidacije. Če je šlo za sodelavce fašističnih oblasti ali celo ovaduhe in izdajalce v ožjem smislu, to sploh niso bili nujno tudi nasprotniki OF in KP v ideološkem in političnem pogledu, se pravi, da bi v ozadju njihovega ravnanja stali nekakšni protirevolucionarni motivi. Decembra 1942 so partizani likvidirali tudi enega moškega s Koritnice, ki naj bi bil "pravi izdajalec" in so se ga terenski aktivisti OF bali. Likvidacijo sta odobrila Albin Kovač in Andrej Brovč, po besedah poveljnika 4. čete 2. bataljona Soškega odreda pa naj jo bi izvedel kar obsojenčev sosed v vasi.⁸ Nekaj sodelavcev in simpatizerjev fašističnega režima naj bi bilo tudi po drugih krajih v Baški grapi. To je bilo med drugim tudi posledica velikega fizičnega, družbenega in psihološkega pritiska, ki mu je bilo izpostavljeno slovensko prebivalstvo. Zaradi obmejne lege se je tu ustvarila velikanska koncentracija italijanskega uradništva, delavstva, vojaštva ter različnih vrst policijskih sil. Vojaštvo se je nahajalo predvsem na Kneži in v Podbrdu, pomembno središče je bilo seveda tudi Grahovo z občino in orožniško postajo, slejkoprej pa je bila najbolj množična in najbolj "raznovrstna" italijanska in fašistična prisotnost v obmejnem Podbrdu. V tem kraju so se poleg vojaškega prezidija nahajale še orožniška postaja, stotnija finančne straže, vod obmejne straže, železniška milica, obmejni urad javne varnosti itd. Ob meji ter ob vseh omembe vrednih objektih na progi pa so bile močne straže. V začetku 1943 so italijanske oblasti zaradi vse večje partizanske nevarnosti na Tolminsko poslale 3. alpinsko pohodno brigado, pri čemer so njen 104. alpinski polk razmestile na sektorju Sv. Lucija - Grahovo, dodatno pa so junija sem premestile še 9. polk divizije Julia. Julija sta tako v Baško grapo prišla bataljon Gemona, ki je imel sedež na Grahovem, ter 8. dopolnilni bataljon, ki je imel sedež na Kneži.⁹

Fašistične oblasti so v svojih zaupnih dokumentih upravičeno ugotavljale, da njihov ugled med slovenskim prebivalstvom strmo pada. Kar zadeva posebej slovensko duhovščino, so po-

navljale ocene od prej, češ da le-ta še naprej "torpedira" njihova prizadevanja po miroljubni penetraciji... Po napadu na Jugoslavijo sta grahovski in rutarski župnik imela velike težave z oblastmi, slednji je bil celo konfiniran in nato avgusta 1941 izpuščen "po posebni milosti Duceja". Še oktobra 1942 je poveljstvo orožniške stotnije v Cerknem zaradi prikritega protitalijanskega delovanja po nalogu goriškega kvestorja strogo nadziralo duhovnike v Stržiščah, Rutu in na Bukovem. Kvestor bi jih najraje celo nekam pregnal, vendar je za njimi tedaj stal škof Margotti.¹⁰ Že naslednji mesec pa v poročilih policijskih oblasti, zadevajajočih duhovnike, prihajajo do izraza drugačni poudarki. Duhovniki naj bi tedaj že menjali svoje stališče do režima ter naj bi ga bili pripravljene podpreti. Poročila navajajo, da so ponovno obsodili komunizem, njegove cilje in metode boja, pri čemer se zdi, da so oblasti tedaj verjele, da ne gre več za pretvarjanje. Posebej so bili pri tem opaženi nastopi duhovnikov v Posočju, med drugim tudi v Podmelcu, na Grahovem in na Bukovem. S prižnic naj bi omenjeni pozivali ljudi, da naj prekinejo stike s partizani ter da naj jih ne podpirajo več. Ta svarila naj bi večkrat ponovili. To kažejo tudi dokumenti oblasti z začetka 1943 s pomembnim dodatkom, da so duhovniki že podprli politiko italijanizacije ter da nekateri celo oskrbujejo oblasti s podatki o partizanstvu. V isti sapi pa dodajajo, da je slovenska duhovščina ravnodušna do fašističnega režima!¹¹ Omenjena nelogičnost teh poročil ter dejstvo, da se kasneje v njih ne pojavljajo nikakršni konkretni podatki, ki bi zadevali podporo režima s strani duhovščine ali pa celo dostavljanje podatkov o partizanih, nam narekuje veliko previdnost, ko ocenjujemo verodostojnost zgoraj omenjenih dokumentov.

Med duhovniki, ki naj bi jih podprli, so italijanske oblasti navajale tudi Petra Šorlija, župnika v Podmelcu. Na tem službenem mestu je bil od 1933, pred tem je bil župnijski upravitelj na Bukovem. Znan je bil po tem, da je imel z oblastmi stalne spore zaradi oviranja fašističnih organizacij ter zaradi obrambe slovenstva. Njegova zgodba je zelo izrazita, čeprav ne ravno značilna za položaj v Baški grapi. Kot je razvidno iz italijanskih poročil, je poleti 1942 v

8 Arhiv Slovenije (Inštitut za novejšo zgodovino) /dalje: AS (INZ)/, fasc. 218/II, poročilo komandirja 4. čete 2. bataljona Soškega odreda 11. 12. 1942.

9 Tone FERENC, Primorska pred vseljudsko vstajo 1943, Ljubljana 1983, 282, 677, 681, 685.

10 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 5. 8. 1941; AS (INZ), fasc. 1008, Orožniška stotnija Cerkno, brzojavka 21. 10. 1942.

11 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 11. 1942; poročilo podkvestorja 2. 2. 1943.

svojih pridigah - in tudi sicer - začel obsojati OF in partizanstvo, predvsem zaradi prevlade KP v njiju, obsojal pa je tudi metode partizanskega boja ter njegove posledice. Pri tem je bil zelo vztrajen, kar je kmalu vzbudilo pozornost partizanskih organov. 26. novembra 1942 je tako patrolja 2. čete 2. bataljona Soškega odreda pri njem izvršila preiskavo. O njej je nekaj dni zatem poročal poveljnik 2. bataljona, da ni rodila uspeha, vendar so mu kljub temu zaplenili pisalni stroj in razmnoževalni aparat, ki bi lahko služila v "svrhu kontrapropagande". Poleg tega so pri njem našli tudi knjigo Rdeče mreže, sam pa naj bi patrolji priznal, da je širil "belogardistično literaturo". V kasnejšem poročilu je poveljnik bataljona akcijo kljub vsemu označil za uspešno.¹² Toda s tem primer Šorli še zdaleč ni bil zaključen. Ob tem, ko je tedaj Okrožni komite (OK) KPS ugotavljal, da "bela garda ni zelo aktivna v propagandnem pogledu", a se ukvarja z "govoričenjem paničnih vesti o partizanih", pa je zgoraj omenjeni poveljnik po novem letu 1943 poročal štabu odreda, da "kar se tiče bele garde, sem izdal vse potrebno, da se jo čim prej izsledi in likvidira". Tudi tu ni jasno, kakšna bela garda naj bi to bila in ali je pri tem mislil tudi na fizično likvidacijo njenih pripadnikov. Albin Kovač je zatem poročal Dušanu Pirjevcu, da je Šorli začel z novo gonjo proti partizanom in OF. Zato sta z dr. Maksom Rejcem napisala osnutek letaka, ki naj bi pojasnil vzroke za preiskavo in zaplembo pri Šorliju, ker je le-ta očitno prešel v protinapad in partizane obtožil kraje. Kovaču sicer Rejčeve formulacije v letaku niso bile všeč, za rzsodnika je pozval Pirjevca ter dostavil, da bi bilo potrebno okoli 100 izvodov letaka. Poveljnik 2. bataljona je čez nekaj tednov v smislu zgoraj omenjenih napovedi resno spraševal štab odreda, češ kaj naj naredijo s Šorlijem, ki da še vedno nekaj rovari. Začuda pa poveljnik ob tem ugotavlja, da "bela garda se ni pojavila na sektorju tega bataljona"¹³ Čez nekaj dni je Pirjavec Kovaču poslal letake in dodal, da bodo "glede župnika uredili z Bat. Štabom". Očitno se Pirjavec tedaj ni odločil za likvidacijo Šorlija,

kajti hkrati s tem je ukazal štabu 2. bataljona, da mora likvidirati vohune v okolici Tolmina, dodal pa je, da je treba Šorlija temeljito razkrinkati in da ga bodo tudi oni ožigosali v partizanskem glasilu.¹⁴ 5. februarja 1943 je tako Šorlija obiskala partizanska patrolja ter od njega izsilila naslednjo pisno izjavo: "Podpisani g. Peter Šorli, župnik v Podmelcu se obvezujem, da se v bodoče ne bom več mešal in oviral osvobodilnega boja slovenskega naroda". Ta izjava je po svoje edinstven dokument, ki pa ni preprečil nadaljnega kritičnega komentiranja OF in partizanstva s strani Šorlija. Pri tem je verjetno igrala vloga tudi bistveno različna interpretacija pojmov kot "osvobodilni boj slovenskega naroda", mešanje in oviranje ipd. Ko je Kovač o tem dogodku poročal Pirjevcu, je dodal, da je pri tem Šorli zanimal razne stvari, ki jih je o njem zbral dr. Rejec in da je tudi sam po pregledu na terenu ugotovil, "da ni vse tako kot se mu pripisuje".¹⁵

Čez nekaj dni je sledil še napad, ki ga je napovedal Pirjavec. V 3. številki Soškega Partizana in zaščitnika z 10. februarja je izšel pompozni članek z naslovom Bela garda na Primorskem se je združila s fašisti za borbo proti slovenskemu narodu. Po navedbah v članku naj bi agenti bele in plave garde že tedaj na Primorskem pripravljali bratomorni boj in med temi je bil posebej izpostavljen župnik Šorli, ki naj bi se na podlagi "neizpodbitnih dokazov" sredi decembra 1942 na Kneži sestal z italijanskim majorjem in se z njim ter še z nekaterimi protinarodnimi duhovniki dogovarjal o organiziranju "oboroženih belogardističnih tolp". Ko je obdelal še nekatere druge duhovnike in voditelje protirevolucije v Gorici, je članek na koncu pozval v boj "proti netilcem državljanske vojne do njihovega popolnega uničenja"¹⁶ Najpomembnejša obtožba v članku je bil seveda sestanek in omenjeno dogovarjanje na Kneži. Do srečanja s kakšnim častnikom je vsekakor v primerih duhovnikov ves čas prihajalo, toda dogovarjanje o kakšni oboroženi beli gardi je bilo v tistih okoliščinah docela neverjetno. Vprašanje je tudi, kateri duhovniki naj bi pri tem še sodelovali. Če

12 AS (INZ), fasc. 218, poročilo štaba 2. bataljona Soškega odreda 28. 11. 1942; Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI (dalje: Zbornik VI), knjiga 4, Ljubljana 1958, 339.

13 DLR 4, str. 178-179; AS (INZ), fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda 3. 1. 1943; fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača 5. 1. 1943; fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda 19. 1. 1943.

14 AS (INZ), fasc. 218/IV, Dušan Pirjavec štabu 2. bataljona 25. 1. 1943.

15 AS (INZ), fasc. 535/I, izjava Petra Šorlija 5. 2. 1943; fasc. 532/V, Albin Kovač Dušanu Pirjevcu 6. 2. 1943; fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda.

16 AS (INZ), fasc. 110a/III, Vesti 27. 4. 1943; Soški Partizan in zaščitnik, št. 3, 10. 2. 1943, 4.

bi bil dogodek vsebinsko resničen, bi bil to edinstven primer na Primorskem in kot vzorčnega bi ga partizanska propaganda uporabljala še kasneje, vendar o tem ni nato nobenega sledu več. Vprašanje je torej, zakaj so na pokrajinskem vodstvu OF in KP šli v tako pretiravanje in zavažanje; morda je šlo enostavno za psihološko in politično predpripravo za ostrejšše ukrepe proti Šorliju?

Novoporajajoča revolucionarna oblast se je vsekakor zavedala pomena in vpliva, ki ga je kot edini celoviti slovenski inteligenčni sloj imela duhovščina na Primorskem. Vtisi in informacije o njej so bili tedaj v celotnem primorskem okviru kot tudi na Baškem zelo deljeni. Lokalni politični funkcionarji so tako v prvih mesecih 1943 ugotavljali, da so poleg Šorlija tudi drugi župniki, ki s prižnic nastopajo proti partizanom, "toda bolj pod pritiskom fašizma. Odmeve teh pridig smo dosedaj pri ljudstvu z lahkoto paralizirali".¹⁷ Po drugi strani pa je Kovač v poročilu Pirjevcu navajal, da je imel stike z dvema drugima župnikoma, ki da sta "poštenjakarja in v svojih pridigah vsestransko pomagata nam in slov. narodu. Ta dva župnika sta nastopila proti Šorliju v kolikor ga je lomil in to z uspehom".¹⁸ Tu gre za malce dvoumne formulacije, vendar se moramo vprašati, katera župnika sta to bila. Z veliko gotovostjo lahko trdimo, da sta bila mišljena župnika v Rutu in Stržiščah. To sklepamo na podlagi nasveta namestnika komisarja Soškega odreda Cveta Močnika svojemu podrejenemu v 2. bataljonu, da je treba omenjena duhovnika takoj povabiti v partizane ter se pri tem sklicevati na dejstvo, da je pri Glavnem poveljstvu partizanskih čet že verski referent v osebi dr. Metoda Mikuža. Revolucionarnejši (!) med njima naj bi postal verski referent odreda, drugega pa bi dali v kako drugo enoto, dokler se ne bi ustanovila udarna brigada. Povabili naj bi ju kar s pozivnicama, pri tem pa bi bilo treba paziti na nastop, odnos do njiju.¹⁹ Žal ne razpolagamo s podatki, ali sta bila župnika resnično pozvana v partizane in kako sta se na to morebitno vabilo odzvala. Vsekakor pa ostaja dejstvo, da v partizane nista šla. Izrecno in uradno so nekateri duhovniki s partizanskimi organi sodelovali šele

po kapitulaciji Italije, predvsem na območju Vipavske doline. Zgoraj omenjena pobuda iz februarja 1943 pa je bila odločno prezgodnja in po svoje tudi naivna.

V tistem času je na ožjem Tolminskem ter v spodnjem delu Baške grape deloval že omenjeni aktivist dr. Maks Rejec (Tone Mladen). Februarja 1943 je ustanavljal organizacijo OF na Kneži in Selih, v Podmelcu in na Temljinah pa je imel pripravljalne sestanke. V poročilu Dušanu Pirjevcu je n.p.r. Podmelec označil kot "prestolnico belogardističnega župnika Petra Šorlija". Pridobitev Temljin za OF naj bi bila po njegovem zato velikega pomena, ker je "župnik Šorli smatral Temljine za svojo najtrdnjejšo postojanko!"²⁰ Ob tem je poudarjal, da je ljudstvo povsod zelo verno ter bi kakršnokoli nespametno sektaštvo ter neprimeren odnos do duhovščine zelo škodovala organizaciji OF in Narodne zaščite. Konec marca je moral v svojem poročilu Pokrajinskemu odboru (PO) OF izrecno opozoriti na sektaštvo aktivistov na Tolminskem, ki v duhovnikih avtomatično vidijo vse slabo, čeprav je hkrati dodal, da je res, da je tolminski dekan Jožef Vodopivec na dekanijski konferenci 22. marca nastopil proti OF, pri čemer se je skliceval na uboje duhovnikov s strani OF; očitno v Ljubljanski pokrajini, ker pač takih primerov na Primorskem še ni bilo.²¹ Ob tem naj omenimo tragično dejstvo, da je tudi sam dr. Rejec postal žrtev sektaštva vodilnih komunistov, saj so ga partizani nekaj mesecev kasneje ustrelili v Prodirih pri Kneških Ravnah, verjetno zaradi t.i. anglofilstva ter delovanja v organizaciji TIGR. Imel je tudi prioritete stike z obveščevalko Ilko Devetak-Bignami iz Tolmina. Nekako v tem času ga je štab Soškega odreda zadolžil, da naj skuša med drugim od nje izvedeti, "ali ima bela garda na Primorskem že kake tesnejše zveze z italijanskimi vojaškimi oblastmi"! To je vsekakor postavljalo čudno luč na že omenjene trditve o pogajanjih Šorlija in drugih duhovnikov z italijanskimi častniki na Kneži. Podobno nelogično je zato zvenelo tudi poročilo Albina Kovača PK KPS konec marca, da "bega v okrožju še ni počela delovati, pač pa nekateri duhovniki pripravljajo pot za njo, zaenkrat še podtalno. Obljubujejo tudi interniranim svobodo če se prijavijo Begi". Tudi pri tem torej nastaja vtis, da je šlo za neke vrste kopiranja

17 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača. 21. 1. 1943.

18 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača 6. 2. 1943.

19 AS (INZ), fasc. 218, pismo Cveta Močnika, brez datuma.

20 DLR 5, Ljubljana 1960, 376.

21 AS (INZ), fasc. 541/I, poročilo Toneta Mladena 23. 3. 1943.

oziroma pričakovanja podobnega razvoja kot v Ljubljanski pokrajini.²²

Spomladi 1943 pa se je začasno razpletla tudi zgodba župnika Šorlija. O tem sicer nimamo na razpolago dokumentov prve roke, toda po Šorlijevih lastnih navedbah naj bi ga 8. aprila 1943 "ljudsko sodišče" obsodilo na smrt, češ da je organiziral "izdajalsko belo gardo". Nekdo ga je prišel opozorit, da je "na vrsti" in da naj se umakne. Iz Podmelca je odšel na binkoštni ponedeljek, to je 14. junija, in sicer najprej v Lengmos na Južno Tirolsko, kasneje pa se je preselil v Trst. Poročilo OK KPS za Baško konec junija ne omenja smrtne obsodbe, vendar pravi, da "župnik v Podmelcu, ki je bil nekaki šef bele garde v okrožju, je nekam od strahu pobegnil, menda v Kalabrijo."²³ O Šorlijevem umiku je dva dni kasneje goriškemu prefektu poročal tudi kvestor, ki pa je izrecno omenjal grožnje s smrtjo "s strani partizanskih elementov", pri čemer bi pa nekatere kvestorjeve formulacije lahko kazale na to, da so za župnikov odhod poskrbele kar italijanske oblasti. Ker so bili tedaj iz Podmelca začasno premeščeni tudi italijanski vojaki, je partizanska obveščevalna služba ta dva dogodka - odhod Šorlija in vojaške enote - spravljala v neposredno pove-zavo.²⁴

Poleti 1943 je nastal vtis, kot da je t.i. bela garda po Šorlijevem odhodu mirovala. Po že omenjenem poročilu OK KPS s konca junija "bega in anglofilstvo" v baškem okrožju nista našla "temeljev za svoje umazano delo". Glede t.i. sredine dokument diplomatsko poroča, da je bil ta pojav zgolj malenkosten in da glede na zadnje direktive aktivisti "jurišajo na te zadnje neopredeljene in to z uspehom". Nekoliko drugače je bilo v okviru celotne Primorske in tudi ožjem Tolminskem, kjer je okrajni komite KPS bral levite okrožnemu, češ da kljub trditvam, da pri njih ni bele garde, so že bili raztreseni belogardistični letaki: "Bela garda obstaja in deluje tudi pri vas, samo v javnost si ne upa preveč odkrito". Po mnenju okrajnega komiteja je bilo ljudem nujno treba prikazati grozodejstva bele garde v Ljubljanski pokrajini in dopo-

vedovati, da le-ta poskuša tudi na Primorskem s pomočjo fašistov zanetiti bratomorno klanje.²⁵ Vsekakor moramo pri tem poudariti svojevrstno podobnost med vsebino partizanske in na drugi strani sicer maloštevilne protirevolucionarne propagande. Tudi slednja si je namreč prizadevala, da bi Primorcem čim bolj nazorno prikazala grozodejstva, ki so se dogajala v osrednji Sloveniji, seveda tista, ki so jih imeli na vesti partizani. Tudi centralni komite KPS je pokrajinskega na Primorskem tedaj stalno opozarjal na potencialno nevarnost bele garde in sredinstva. Iz celote ohranjenega dokumentarnega gradiva pa je za ožje baško območje moč ugotoviti zgolj to, da se je na terenu pojavilo nekaj izvodov časnika Domo-ljub ter znane knjige V znamenju OF. Na Primorskem se je sicer v omejenih krogih širila tudi pokrajinska izpostava krovne protirevolucionarne organizacije Slovenske zaveze, ki jo je vodil dr. Janko Kralj, določeno vlogo pri njej pa je imel tudi baški rojak Polde Kemperle. Okrajni komite KPS za Severno Primorsko je od pokrajinskega dobil navodilo, da mora pred njo opozarjati "poštene duhovnike", češ da je to belogardistična organizacija, ki jo vodi "znani belogardist in prijatelj italijanskih oblasti dr. Kralj".²⁶ Te italijanske oblasti pa so tedaj opažale, da se s strani partizanov množijo likvidacije oblastem naklonjenih Slovencev ter ugotavljale, da bi bilo umestno "izkoristiti protikomunistična čustva klera". Goriški kvestor je celo ugotavljal, da ponekod duhovščina, ki obsoja cilje in načine partizanskega boja, sodeluje z oblastmi. Pri tem ni bil konkreten in ni navajal nobenih imen, tako da ne moremo reči, ali so se njegove ugotovitve v kakršnikoli meri nanašale tudi na položaj na Baškem. Glede na dosedanje ugotovitve bi lahko o kakšnem tesnejšem sodelovanju duhovnikov iz Baške doline z italijanskimi oblastmi resno dvo-mili.²⁷

III

Padec italijanskega fašizma 25. julija ter še v bistveno večji meri kapitulacija Italije 8. septembra 1943 sta naznanila prihajajoči poraz fašističnega tabora ter s tem povezano osvoboditev

22 AS (INZ), fasc. 218, pismo Cveta Močnika 11. 2. 1943; fasc. 532/V, poročilo Albina Kovača 28. 3. 1943.

23 AS (INZ), fasc. 532/IV, poročilo OK KPS Bača 29. 6. 1943; Milan Nemac, Slovo od duhovnika Petra Šorlija. Katoliški glas 21. 7. 1988.

24 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 1. 7. 1943; AS (INZ), fasc. 219/I, poročilo štaba 6. brigade 23. 6. 1943.

25 AS (INZ), fasc. 591/I, pismo okrajnega komiteja KPS 31. 5. 1943.

26 DLR 7, Ljubljana 1989, 428.

27 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 1. 7. 1943; Zbornik VI, knjiga 6, Ljubljana 1961, 323.

Primorske in združitve z ostalo Slovenijo. Psihološki, politični in tudi vojaški učinek teh dogodkov je bil zelo velik, toda vsaj na Baškem vsled njegovega posebnega pomena ta čas ni prinesel kakega posebnega vojaškega preobrata. Še več, Baška in Soška dolina sta se srečali z neke vrste nemško vojaško zasedbo že pred kapitulacijo Italije. Že 25. julija so sicer Nemci z oklopnim vlakom prišli iz Bohinjske Bistrice v Podbrdo, a so se nato umaknili. Drugače je bilo po 25. avgustu, ko je nemško vrhovno poveljstvo zaukazalo armadni skupini B, da zavaruje, to je zasede vse tri železniške proge, ki so vodile v Trst, pontebesko, bohinjsko in južno železnico. Tako so 26. avgusta deli 71. divizije prišli v Podbrdo, naslednjega dne so bili že pri Sv. Luciji, 29. avgusta pa so dosegli začasni "končni" cilj - Solkan. V Baški grapi so te enote odstranjevale razstrelivo pri večjih objektih, po sporazumu z Italijani pa so prevzele zavarovanje tudi ostalih objektov ob železnici, seveda skupaj z italijanskimi enotami.²⁸ Ob razglasitvi kapitulacije Italije so nato tudi v Baški grapi maloštevilni nemški vojaki razorožili veliko večje italijanske enote, razen nekaterih manjših, ki so se čez hribe na svojo roko prebile v Furlanijo. Fašisti in tudi večina italijanskih železničarjev se je z družinami že prej umaknila v Italijo. Partizani so se v Tolminu sicer pogajali o vzpostavitvi nekakšne frontne črte proti Nemcem kot v 1. svetovni vojni, vendar je bilo to povsem nerealno. Italijanske vojake so Nemci odpeljali v ujetništvo v Nemčijo, vendar so se nato deloma vključevali v novo Mussolinijevo republikansko vojsko ter so se začeli vračati v Italijo, v določeni meri tudi na Primorsko.

Ker je Nemcem primanjkovalo vojakov, med drugim tudi za zavarovanje železniške proge pred partizani, so že jeseni 1943 pripeljali omenjeno republikansko vojaštvo tudi v Baško grapo. V tem primeru je šlo za alpski polk Tagliamento, ki je bil sicer formalno del znane divizije Julia. Rekrutiral se je v Furlaniji, štabu v Tolminu pa je načeloval polk. Emilio Zuliani. Sestavljali so ga trije bataljoni, dva alpska ter bersaljerski 1. prostovoljski bataljon B. Mussolini, ki je nekaj časa zasedal prav postojanke od Podbrda do Sv. Lucije. Nemške oblasti so sicer imele za te pomožne italijanske enote svoja poimenovanja. Nemških vojakov je bilo na tem sektorju malo,

ponavadi le ena popolna četa ter nekaj desetnih drugih enot, n.pr. SS in policije. Katera četa je bila to, je bilo odvisno od divizije, ki je bila trenutno na Primorskem. Največ časa so bili na tem območju pripadniki 1. čete 139. rezervnega polka 188. divizije gorskih lovcev (Tirolcev). Nekaj desetnih Nemcev je bilo na Grahovem in nekaj več v Podbrdu, drugod pa le nekaj posameznikov kot nadzorniki ali poveljniki italijanskih posadk. Vseh zasedenih postojank je bilo na baškem odseku proge 23 in vse razen dveh so bile v neposredni zvezi s progo. Večje posadke - predvsem tudi italijanske - so bile na Kneži, Grahovem in v Podbrdu, drugod pa je bilo nekako od 10 do 30 mož in nekaj med temi manjšimi postojankami je bilo zasedenih z izključno italijanskim moštvom.

Nemci so Primorsko vključili v t.i. Operacijsko cono Jadransko primorje, ki je imela vlogo potencialnega in nato tudi vse bolj pravega frontnega zaledja, v katerem so si prizadevali predvsem zagotoviti varne komunikacije, izkoristiti naravne, industrijske in človeške zmogljivosti, predvsem pa s tem v zvezi nevtralizirati ali celo uničiti močno partizansko gibanje. Slednje bi lahko dosegli z neposrednim vojaškim udarom, vendar sta bili na voljo tudi dve drugi možnosti - prva, da bi s partizani dosegli sporazum in bi le-ti opustili napade na prometnice, druga pa naj bi bila "pravilna" in pravična narodnostna politika do Slovencev na Primorskem, kar naj bi privedlo do položaja, ko Slovenci ne bi več imeli vzroka, da bi se upirali. To naj bi posledično privedlo do razpada ali vsaj do bistvene oslavitve slovenskega partizanstva. Nemci so poskušali z vsemi omenjenimi metodami, med katerimi so bili torej tudi občasni pogovori in poskusi pogajanj med neformalnimi nemškimi zastopniki in raznimi lokalnimi partizanskimi organi. Tudi na Baškem je skoraj prišlo do resnih razgovorov med nemškimi oblastni in aktivisti, vendar so slednje nadrejeni organi kmalu "opametovali".²⁹ Nemška uprava je slovenskemu prebivalstvu za razliko od prejšnje italijanske nudila popolno kulturno in prosvetno avtonomijo, deloma tudi na upravnem in sodnem področju. Podobno naj bi si Slovenci pomagali sami tudi v pogledu "samoobrambe pred banditi", torej naj bi v skladu s svojimi interesi ter v dogovoru z nemškimi oblastni oblikovali tudi svojo pomožno

28 Tone FERENC, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, 60, 62-64.

29 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo Andreja Brovča 29. 11. 1943.

policijo, ki je na Slovenskem, kot vemo, dobila naziv domobranstvo. Le-to naj bi samo skrbelo za red in mir na slovenskem ozemlju, varovalo vasi in tudi prometnice ter važne objekte, kar je bilo seveda v prvenstvenem interesu nemških oblasti. Na Primorskem naj bi potem, ko bi domobranstvo doseglo zadostno moč, oblasti od tu premestile italijanske enote, kar bi omogočalo nadaljnjo emancipacijo slovenstva ipd. Tudi to bi bil argument v nasprotovanju partizanstvu in OF, iz česar je jasno, da je bilo za ustanovitev in razvoj domobranstva na Primorskem zainteresirano seveda tudi protirevolucionarno vodstvo v Gorici, razumljivo pa tudi tisto v Ljubljani.

Kar se tiče uprave v ožjem smislu, so Nemci ohranili italijanski sistem s prefekti na čelu pokrajin, na Goriškem je bil to grof Marino Pace, pri katerem je bil za referenta za slovenske zadeve postavljen dr. Lojze Vogrič, odvetnik s Slapa ob Idrijci. Na podeželju so bili na občinskih sedežih postavljeni slovenski župani oziroma "prefekturni komisarji", v Tolminu je bil to n.pr. Viktor Kavčič. Občine, katerih ozemlje so zasedali partizani, so imelečasne sedeže v Gorici, kjer so izdajale razna potrdila, izkaznice in tudi razne prejeme, če so se "občani" javili na sedežu. Baško dolino je "pokrivala" občina Grahovo in za njenega prefekturnega komisarja - začasnega župana - je bil imenovan domačin, gostilničar Janko Rejec. Posvetovalni organ, nekakšen občinski odbor, so sestavljali občinski zastopniki iz sosednjih vasi. Vprašanje pa je, koliko so omenjeni sodelovali pri občinskem upravljanju, saj jim je Okrožna izpostava Odseka za notranje zadeve kasneje prepovedala tozadevno delovanje. Take prepovedi so seveda imele stoo odstotni učinek le tam, kjer so partizani povsem obvladovali teren, tega pa je bilo v Baški grapi bolj malo. Poleg župana so bili na občini zaposleni še trije uradniki domačini. Na Grahovem, v Hudajužni in Podbrdu so delovale tudi pošte, v Klavžah pa tudi zasebna elektrarna, ki je bila poleg železniške proge edini omembe vreden gospodarski objekt v dolini. Mnogo ljudi se je zaposlilo pri železnici, tako precej uradnikov, železničarjev kot raznih drugih delavcev. Že v začetku novembra 1943 je OK KPS potožil, da Nemci začenjajo v podbrškem kotu "postavljati uradnike belogardiste". Prav to množično zaposlovanje je OF in njenim organom šlo zelo v nos do konca vojne. Na Grahovem in v Podbrdu so bili v prostorih bivših orožniških postaj tudi zapori. Šole so delovale v Podmelcu, na Grahovem in v Podbrdu,

iz Ljubljane pa je prihajal na Grahovo ordinirat zdravnik dr. Dušan Kovač itd. Županstvo se je ukvarjalo v glavnem z gospodarskimi zadevami, natančneje s preskrbo oziroma aprovizacijo, ki jo je prebivalstvu zagotavljala nemška oblast. Le-to je oznanil prefekt z odredbo "o redni preskrbi civilnega prebivalstva z živili frakcij, ki so pod stalno kontrolo nemških, slovenskih ali italijanskih oblasti". Na Baškem je to aprovizacijo užival velik del prebivalstva, kar naj bi bil tudi eden izmed vzrokov, da je v glavnem bilo za ohranitev neke vrste sožitja z oblastjo, posebej še, če je bila vsaj formalno na nižji stopnji to slovenska oblast, bolje rečeno uprava. Občina je izdajala tudi dvojezične slovensko-nemške osebne izkaznice. Toda dediščina italijanske države je bila še izredno močna, v Gorici so seveda dokumente izdajali zgolj v italijanščini, pa tudi na deželi je zaradi množične italijanske vojaške prisotnosti prihajalo do zapletov. Pozimi 1945 se n.pr. javljajo vesti, da so Italijani pri Sv. Luciji in tudi na Baškem jemali ljudem "nemške" izkaznice ter jim izdajali nove, seveda italijanske.³⁰ Nemške oblasti so seveda te podeželske občine štejele za predstavnike lokalnega slovenskega prebivalstva in zato so morale opravljati tudi nekatere manj prijetne posle, to je prenašati in objavljati razna obvestila in zahteve oblasti. V ilustracijo navedimo dogodek iz decembra 1944, ko je županstvo v imenu nemškega poveljstva poslalo ljudem v Rut in Grant "grozilna pisma" z zahtevo, da morajo v nekaj dneh pripeljati vsak po 1 m³ lesa, vsi skupaj pa vsaj 80 m³, v nasprotnem primeru pa jim bodo pobrali ustrezno količino živine ter z izkupičkom sami kupili les! Prebivalci iz obeh vasi so se zatem hoteli na Grahovem o tem pogajati, vendar jim je okrajni odbor OF to preprečil.³¹ Že čez nekaj dni se je v obeh vaseh pojavila velika skupina Italijanov, Nemcev in tudi nekaj domobrancev, ki je aretirala 11 ljudi, ki pa so bili kmalu nato povečini izpuščeni. Nimamo dokazov, da bi bila ta akcija neposredno povezana z zgoraj omenjeno zahtevo, vendar je to zelo verjetno, saj so okupatorjevi vojaki tedaj pobrali osem glav govedi.³² Prav tako je občina

30 Boris MLAKAR, Domobranstvo na Tolminskem. Goriški letnik 6/1979, 221; AS (INZ), fasc. 567/I, zapisnik 2. seje OK KPS 8. 2. 1945; Goriški list 24. 6. 1944, 1. 7. 1944.

31 AS (INZ), fasc. 243/III, poročilo O. C. Kuk 5. 12. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 9. 12. 1944; fasc. 569/I, poročilo OO OF za Baško 8. 12. 1944.

32 AS (INZ), fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 12. 12. 1944.

pošiljala ljudem pozivnice za delo v Gorici, Tolminu in tudi za potrebe železnice na Baškem.

Na sliki pripadniki domobranske orožniške postojanke na Grahovem. Njen poveljnik por. Avguštin Žnidaršič stoji tretji z desne.

IV

Domobranstvo je nastalo konec septembra 1943 v Ljubljanski pokrajini. Po eni strani je šlo za izraz hotenja protirevolucionarnih sil, da se zoperstavijo vse močnejšemu partizanstvu ter v perspektivi tudi preprečijo OF in KP prevzem oblasti po vojni, po drugi strani pa za sestavni del politike nemškega okupatorja na novozasedenih ozemljih, da bi z domačimi silami vzdrževal red in mir, kar je pomenilo predvsem učinkovito obrambo pred partizanskimi napadi ter varovanje važnih komunikacij. Vodstvo protirevolucije se je zavedalo, da ima kakšne možnosti za uspeh samo v primeru, če se partizanstvu zoperstavi na celotnem slovenskem ozemlju ter pod enotnim vodstvom. V tej smeri so šla tudi njegova nadaljnja prizadevanja, toda okupator temu ni bil naklonjen. Dopuslil je le kasnejšo organizacijo domobranstva na Gorenjskem in Primorskem, vendar v organizacijskem in operacijskem pogledu povsem ločeno od tistega v Ljubljani. Kljub temu je zaradi šibkosti protirevolucionarnih sil pomoč za začetek domobranstva na Primorskem morala skoraj v celoti priti iz osrednje Slovenije. Seveda pa so pred tem in tudi še globoko v letu 1944 prihajali s Primorske v

Ljubljano pozivi na pomoč v moštvu in propagandnem materialu, kar se je z nemško dopustitvijo tudi uresničilo. Novembra 1943 je bil sicer že ustanovljen Slovenski narodni varnostni zbor, kar je bil uradni naziv za primorsko domobranstvo, vendar se je le-to začelo bolj razvijati šele spomladi 1944. Omenjeni pozivi in prošnje za pomoč so prihajale tudi iz Tolmina, omeniti pa gre ob tem tudi pismo, ki ga je P. Š. 18. januarja iz Trsta poslal voditelju Slovenske legije v Ljubljani Rudolfu Smersuju. V njem ga je pozval, naj na Primorsko pošljejo domobrince, ker da bo domobranstvo n.pr. v Tolminu gotovo uspelo, če bi se tam takoj nastanila močna domobranska enota. Omenjeni pisec je bil skoraj zagotovo župnik Peter Šorli, ki je tedaj deloval v Trstu.³³

Že novembra in decembra 1943 se na Tolminskem pojavljajo letaki in časopisi, ki propagirajo proti partizanstvu in predvsem KP, posredno in tudi neposredno pa že vabijo prebivalstvo k podpori in vključevanju v domobranstvo. Seveda pa tedaj na tem območju ni bilo še nobene domobranske enote. Januarja 1944 je bil na tolmin-

³³ B. MĹAKAR, Domobranstvo na Tolminskem, 222-223.

skem županstvu odločilni sestanek med vidnejšimi domačimi nasprotniki OF in predstavniki nemških vojaških oblasti. Vidno vlogo pri teh pogovorih je imel že omenjeni dr. Vogrič, pri čemer pa so bila mnenja o tem, ali je na Tolminskem in okoliških območjih že nastopil primeren trenutek za domobranstvo, tedaj še deljena. Toda za začetek so oblasti izdale poziv vsem moškim letnikov 1900-1926, da se dvakrat tedensko javljajo na občini. Sredi februarja - točnega dne ne poznamo - je v Tolmin prispela skupina domobrancev pod poveljstvom nadpor. dr. Lojzeta Ilije, ki je sicer nastopal pod psevdonimom Petrič. Zlepa in zgrda je bilo nato precej mladeničev vključenih v to enoto, ki je 24. februarja 1944 štela 36 domobrancev, kmalu nato pa so z območja Baške grape pripeljali še 15 mož, povečini partizanskih ujetnikov in nekaj mobilizirancev. S pomočjo nemške propagandne skupine ter tudi s svojimi ljudmi so pozimi 1943/1944 domobranci obdelovali teren od Bovca do Kanala in od Podbrda do Sv. Lucije. Seveda z namenom, da pridobijo preostale sposobne moške za prostovoljni vstop v domobranstvo. Kjer akcija ni obrodila uspeha, so pristopili tudi k prisilni mobilizaciji. Nekaj takih akcij je bilo tudi na Baškem, največja in hkrati tudi zadnja je bila konec marca. 27. marca so tako prišli domobranci s štirimi avtomobili v Klavže. Prek megafona in z navijanjem plošč so sklicali ljudi ter vabili fante, naj se prostovoljno javijo in pridružijo domobranstvu in "naj ne poslušajo partizanskih banditov". Zatem so trosili letake s podobnimi pozivi še v zgornjem delu doline. Čez dva dni so akcijo ponovili v Podbrdu. Ob teh akcijah so pridobili le nekaj moških, pri čemer pa je bila verjetno pretirana označba, da so bili to le taki, ki so bili tudi že pod Italijo fašisti in izdajalci!³⁴ V dokumentih OK KPS so se pojavljale tudi oznake, da naj bi domobranska propaganda imela določen uspeh le med "posameznimi prodanci". T.i. bela garda naj bi sicer dosegla nekaj uspehov, toda vsi ti "izraziti izdajalci" naj bi delovali le posamič. Organi KP in OF so menili, da za tem še ne stoji nobena organizacija, menili so, da je ob omenjeni kampanji ob koncu zime bil le tu in

tam kakšen posameznik, ki je simpatiziral z domobranci.³⁵

Ob takih vse številčnejših poročilih in napovedih je bilo torej spomladi 1944 le še vprašanje časa, kdaj se bodo domobranci "zares" in za stalno pojavili tudi v Baški grapi. V Tolminu je nadpor. Ilija, ki je bil za razliko od drugih enot podrejen Wehrmachtu in ne nemški policiji, svojo četo imenoval Straža na Soči. Kot 6. četa je v okvir SNVZ prišla v vseh pogledih šele 1. septembra. Kmalu se je formirala še 9. četa v Kobaridu, obe pa sta postopoma z nekaterimi manjšimi izpostavljenimi posadkami skušali obvladovati tudi širše območje Tolminske. Značaj nekakšne orožniške postaje je zadobila tudi prva in edina postojanka primorskih oziroma tolminskih domobrancev na Baškem - na Grahovem. Njen nastanek, nadaljnji obstoj ter skoraj celotna aktivnost so bili povezani z imenom njenega poveljnika Avgušтина Žnidaršiča. Doma je bil iz Morskega pri Kanalu, po poklicu orožnik in je zadnjih 13 let služboval v Kočevju. Po kapitulaciji Italije je prišel domov, v začetku februarja 1944 pa je bil mobiliziran k domobrancem. 27. februarja je bil uradno odrejen za vodjo orožniške postaje na Grahovem. S krajšimi presledki je ostal njen poveljnik do konca vojne, sprva kot narednik, od septembra kot poročnik. Formalno naj bi torej ta orožniška - domobranska postojanka bila ustanovljena 27. februarja 1944. Toda postavlja se vprašanje, zakaj se je imenovala orožniška, saj je to edini tak primer na Primorskem. Morda zgolj zato, ker je bil njen vodja orožniški podčastnik? Res je sicer, da je kasneje Žnidaršič v svojih dopisih pridevnik "orožniška" redno uporabljal, medtem ko npr. v žigu postaje tega ni bilo. V žigu je namreč bil napis Straža na Soči - Postaja Grahovo, na sredini pa je bil upodobljen - kar je bilo nenavadno - kranjski ore!³⁶

V prvih tednih je z Žnidaršičem prihajalo na Grahovo le še nekaj, v civilne obleke napravljenih domobrancev; sprva jih je bilo šest, nastanili pa so se v bivši miličniški vojašnici. Najprej so dnevno hodili iz Tolmina, nato so se ustalili. Njihovo število je zelo nihalo, od treh, štirih pa vse do 17, ob koncu vojne pa je postojanka štela celo 20 domobrancev. Posebej v

34 AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OK KPS za Baško 1. 4. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS za Baško 19. 1. 1944; fasc. 899/I, KUZOP, poročilo OK KPS za Baško 4. 4. 1944; Mlakar, Domobranstvo na Tolminskem, 224.

35 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS za Baško 29. 12. 1943; fasc. 533/V, poročilo OK KPS za Baško 6. 1. 1944; fasc. 562/VII, poročilo OO SPŽŽ 15. 2. 1944 in 11. 3. 1944.

36 AS (INZ), SNVZ, fasc. 11, gradivo 6. čete Tolmin in Postaje Grahovo.

začetku so se pojavljale tudi napovedi o precej višjem številu, vendar se to nikdar ni uresničilo. Tako se je število ustalilo pri 10 do 15 mož, se pravi, da je bila to ena desetina. To je predstavljalo komaj dober odstotek vseh zasedbenih sil na Baškem, pa tudi na samem Grahovem so bili domobranci v veliki manjšini nasproti nemškimi in italijanskim vojakom. Takšna sila seveda ni mogla ničesar pomeniti v operativnem vojaškem pogledu, pač pa je imela svojo vlogo v nadzorovanju prebivalstva z vidika sodelovanja z OF in partizani. Poleg tega je izvajala določene policijske, upravne in predvsem propagandne funkcije, tako da je bil naziv "orožniški" do neke mere upravičen. Domobrantska posadka je bila zgolj na Grahovem - v bivši karabinjerski vojašnici -, čeprav so se občasno pojavljale vesti o njihovi prisotnosti tudi na Koritnici, v Podmelcu in v Podbrdu, vendar je šlo v teh primerih le za začasne nastanitve; npr. v Podbrdu poleti in novembra 1944, ko je večja skupina domobrancev prišla iz Tolmina, lahko pa je bilo to povezano tudi s sodelovanjem domobrancev v večjih nemških akcijah oziroma ofenzivah. V neposredno operativnem smislu so bili grahovski domobranci podrejeni nemškemu poveljstvu pri Sv. Luciji, organizacijsko in glede oskrbe pa seveda poveljstvu 6. čete SNVZ v Tolminu, od jeseni 1944 pa v Kobaridu. Za neposreden nadzor je bil posadki dodeljen nemški podčastnik Joseph Sel-famoser, ki so ga domobranci po domače imenovali kar Jože.

Kar se tiče podrobnega pregleda nad delovanjem posadke na Grahovem in sploh domobrancev na Baškem, je treba poudariti, da o tem priča predvsem mnogo ohranjenega arhivskega gradiva različnih partizanskih, vojaških in civilnih organov, ki so skrbno spremljali dejavnost domobrancev in sploh nasprotnikov OF. Žal imamo na razpolago izredno malo dokumentov same protirevolucionarne in domobrantske strani, tako da smo vezani na že omenjeno partizansko gradivo. Slednje pa seveda o tem ne poroča zmeraj objektivno, na kar bomo opozorili predvsem v primerih, ko je to posebej izrazito.

Glavna naloga grahovske domobrantske posadke je bilo seveda nadziranje prebivalstva in zasledovanje oziroma preganjanje vseh pojavov, ki bi kazali na prisotnost organizacij OF, KP, VOS in partizanstva. Toda v prvem razdobju, kot smo deloma že omenili, je bila aktivnost domobrancev namenjena predvsem iskanju in vzpodbujanju morebitnih prostovoljcev, hkrati pa tudi

mobilizaciji moških, ki so bili še "na razpolago" za vojaško službo. Tako je marca v Podmelec prišlo 40 domobrancev, ki so pobrali štiri moške in jih odpeljali v Tolmin. Enoto, v kateri so bili sami domačini s Tolminske, je vodil nadpor. Ilija. Čez nekaj dni so domobranci med domačini poizvedovali, kdo vse je podpiral OF ter napovedovali, da bodo taki slej ko prej aretirani in odvedeni na prisilno delo v Nemčijo. Pri tem je bil posebej prizadeven Žnidaršič, o katerem tudi kasnejša poročila govorijo, da je bil zagret in aktiven protikomunist. Seveda sama grahovska posadka ni mogla izvajati mobilizacije v večjem obsegu. Sicer pa je bilo tudi na tem območju zmeraj manj moških, ki bi jih bilo mogoče odvesti. Na Baškem je bilo še posebej značilno, da so bili moški, ki so še ostali doma, povečini zaposleni pri železnici, teh pa Nemci iz razumljivih razlogov niso pustili mobilizirati. Tako so domobranci konec aprila 1944 pobrali nekaj fantov v Klavžah, vendar so morali vse razen enega izpustiti, ker so bili zaposleni pri železnici oziroma v električni centrali. S tega vidika je zelo zanimivo, a tudi nerazumljivo poročilo, da so tedaj vsi fantje s podbrškega konca, ki so delali pri železnici, hoteli iti k domobrancem. Toda, ker naj bi že med potjo izvedeli, da jih bodo Nemci odvedli neznanokam, so se razen enega vrnili domov, omenjenega pa naj bi mobilizirali Nemci "po krivdi lastne matere"!³⁷ Ta dogodek bi bil lahko v zvezi z dejstvom, da so nekaj dni pred omenjenim dogodkom domobranci razposlali pozive, da naj se vsi moški v starosti od 16 do 54 let prijavijo v njihove vrste. Načeloma so bile sicer po tedanjih nemških predpisih za pristop k domobrancem možne le prostovoljne prijave, toda tudi nemške oblasti so v mnogih primerih ravnale drugače. Precej moških so, tudi partizanskih dezertarjev, skrivačev ali celo partizanskih ujetnikov, vsaj posredno - pod grožnjo odvedbe v Nemčijo - prisilile k pristopu med domobrance. Iz kasnejšega časa imamo nekaj poročil, da so domobranci v posameznih vaseh zajeli nekaj mladeničev, npr. sredi oktobra so pod Kojco pobrali pet fantov, ponovno tudi sredi decembra. Pri tem so seveda sodelovali tudi Nemci in Italijani, saj so domobranci na terenu le redko nastopali sami, odločilno besedo pa so v takih primerih imeli Nemci. Pri aretacijah aktivistov OF, skrivačev ipd. je

37 ZA MNZ, poročilo OK VOS 14. 3. 1944; AS (INZ), fasc. 537/I, poročilo PK VOS 15. 3. 1944; fasc. 561/II, poročilo Bora iz Klavž 29. 4. 1944.

seveda odločilno vlogo imela domobranska obveščevalna služba, oziroma domobranski pristaši po vaseh. V tem pogledu se kot značilen in izrazit primer v dokumentih večkrat omenja vas Bukovo.³⁸ O tem, kdo od aretiranih je bil izpuščen in kdo odpeljan v Nemčijo, so razumljivo tudi odločale nemške oblasti.

Pri nekaterih vojaških pohodih je tudi na območju Baškega prihajalo do požigov hiš in gospodarskih poslopij, vendar le v omejenem obsegu. Požigi so se dogodili npr. v Klavžah, Liscu, Zaliscu, najhujši primer pa je bil v Žabžah na Bukovem, ko je zgorelo pet ljudi. Domobranci so bili pri teh akcijah sicer zraven, vendar niso imeli aktivne vloge. Toda po nekaterih poročilih so domobranci aktivistom OF grozili s požigom hiš, tako baje v Oblokah v začetku junija 1944, v Rutu in Grantu pa februarja 1945. Kar se tiče aretacij aktivistov OF in drugih kategorij prebivalcev, je na podlagi približnih podatkov mogoče ugotoviti, da je bilo v akcijah, pri katerih so sodelovali tudi domobranci, na območju Baške grape aretiranih okoli 50 ljudi, od tega največ žensk. Na Grahovem in v Koritnici so domobranci aretirali največ, skoraj 20 ljudi, od tega kar 12 žensk; večino sredi aprila 1944, nekaj pa tudi v začetku novembra. Ob priliki ene od aretacij naj bi domobranci tudi mučili. Sredi decembra so aretirali 10 žensk in enega moškega v Rutu in Grantu, a ženske so na Žnidaršičevo jezo Nemci izpustili. Več aretacij je bilo tudi v Zakojci, Klavžah, Podmelcu, tudi na Bači pri Podbrdu, vendar so tudi te (razen dveh) v Podbrdu izpustili. Najbolj so domobranci kontrolirali Grahovo in bližnje vasi, toda tudi Zarakovec, Rut in podkojske vasi so se pogosto soočale z obiski domobrancev. Le redko pa so zašli v podbrški kot, razen v Hudajužno. Kontrolo so izvajali v glavnem v obliki pogostih patrolj in zased na primernih krajih. Pri obiskih vasi je prihajalo tudi do tatvin, izsiljevanja denarja, samoumevnega zahtevanja hrane in tudi maltretiranja.³⁹ Patroljirali so po cestah, a tudi po stranskih poteh, zasede pa postavljali tudi ob progi, seveda z namenom, da preprečijo partizanske sabotaže.

Znano je patroljiranje v Podbrdu in okolici julija in avgusta, septembra pa so pogosto odhajali do Hudajužne, posebej pa naj bi po partizanskih poročilih terorizirali Temljine. Jeseni in pozimi 1945 so postavljali zasede okoli Bukovega, kjer so izvajali tudi preiskave. Zadnja njihova patrolja je zabeležena 25. aprila 1945 na Bukovski vrh, kjer so obstrelili nekega starca. V vaseh so sprasovali svoje pristaše po informacijah, delali preiskave pri terencih in če jih niso aretirali, so jim grozili ali pa jih skušali spametovati, da prenehajo s svojim delovanjem. Tudi pri tem je bil najbolj prizadeven sam poveljnik Žnidaršič, ki je npr. večkrat zasliševal rajonsko obveščevalko v Podmelcu ter ji grozil z internacijo v Nemčiji. Aktivistom je grozil tudi na Kneži, najraje pa je menda kontroliral Rut in tamkajšnje "sumljive tovarišice".⁴⁰

Ker so torej grahovski domobranci skušali svoj teren obvladovati predvsem z manjšimi patroljami in ker večje domobranske enote, razen ob nekaterih ofenzivah v Baški grapi, enostavno ni bilo, je razumljivo, da je bilo le malo možnosti, da bi prišlo do neposrednega spopada zgolj med domobranci in partizani. Nekaj takih primerov pa je le bilo zabeleženih. Tako se je z domobranksko patroljo spopadla manjša enota 2. brigade VDV, ko je ob 3. obletnici OF v Podmelcu izvajala listkovno akcijo; ob tej priliki je padel tudi en partizan. Če ne upoštevamo splošne ofenzive 9. korpusa na Baško grapo konec junija, so partizani napadli Grahovo le še v noči na 16. september, vendar brez uspeha, ker je bila postojanka dobro zavarovana. V začetku oktobra je predhodnica Gradnikove brigade padla v domobranksko zasedo na Bukovskem vrhu, a pred premočjo so se morali domobranci takoj umakniti. Obratno se je zgodilo 20. decembra, ko se je med Grahovim in Bukovim zaseda 3. čete Zaščitnega bataljona 9. korpusa umaknila pred domobranksko patroljo; takrat so celó padli trije partizani. 4. aprila 1945 so v bližini Bukovega partizani napadli skupino Italijanov in domobrancev, tako da so se slednji morali z dvema težkima ranjencema umakniti v postojanko.⁴¹ Prav zaradi redkih ne-

38 AS (INZ), fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 17. 8. 1944, 10. 10. 1944; HVALA, 192, 204.

39 AS (INZ), fasc. 561/VI, poročilo Agitprop komisije pri OK KPS 8. 6. 1944; fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 11. 8. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 12. 12. 1944; fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 24. 2. 1945; fasc. 881/I-II, prijave KUZOP-a, okraj Tolmin; Maks HOŽIČ, Kruh spi, je rekel oče. Primorske novice 17. 4. 1981.

40 AS (INZ), fasc. 561/II, Bor poročila iz Klavž 29. 4. 1944; fasc. 537/II, poročilo OS za Tolminsko 14. 6. 1944; fasc. 561/VI, poročilo Agitprop komisije pri OK KPS 19. 6. 1944; fasc. 565/III, poročilo OO OF za Baško 4. 11. 1944; fasc. 564/III, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 20. 11. 1944.

41 AS (INZ), fasc. 217/II, poročilo 2. brigade VDV 27. 4. 1944; fasc. 234a/II, poročilo komande Kobariškega vojnega področja 20. 9. 1944; fasc. 243/V, poročilo

posrednih spopadov s partizani so bile domobranske izgube razmeroma majhne. Med vojno ni pravzaprav padel noben grahovski domobranec; poleg omenjenih dveh ranjencev so imeli le še enega težko ranjenega, in to v streljanju ponoči 14. julija v bližini Grahovega. Tudi na drugi strani ni videti, da bi partizani poleg omenjenih štirih padlih v neposrednih spopadih z baškimi domobranci imeli še druge izgube. Kot deloma že omenjeno, pa so domobranci z Grahovega nekajkrat sodelovali tudi pri večjih akcijah in v manjših ofenzivah, zato so se morali udeležiti tudi daljših pohodov. V 2. polovici julija so sodelovali v ofenzivi na Cerkljanskem, med tolminskimi domobranci so bili tudi tisti z Grahovega, med drugim so se pojavili tudi v vasi Labinje. Pri tem, enako pa še pri drugih pohodih, so Nemci domobrance zaradi poznavanja krajev uporabljali kot "kažipote". Kot take je tedaj partizanska obveščevalna služba poimensko navedla tri domobrance, doma iz Ruta, vendar z zanimivo pripombo, da so bili "k temu primorani, ker fantje so idealno pošteni in zdravi"! Omeniti gre seveda tudi večkratne pohode v Rut in na Bukovo, predvsem pa konec decembra na Šentviško planoto, ko so tam ropali Nemci in Italijani, med katerimi so partizanski obveščevalci opazili por. Žnidaršiča z nekaj domobranci. Treba je dodati, da vendarle ni razvidno, ali so se slednji tudi udeležili ropanja.⁴²

Tudi pri baških domobranci je propaganda spadala med njihove važnejše in predvsem stalne dejavnosti. To je veljalo za celotno primorsko domobranstvo, saj je bilo zaradi svoje vojaške šibkosti prisiljeno, da nenehno prepričuje prebivalstvo o potrebi in nujnosti svojega obstoja. S tem naj bi doseglo večjo podporo, se tudi vojaško okrepilo in tako posledično oslabilo OF in partizanstvo. Prebivalstvo in posredno tudi partizane je domobranska in sploh protikomunistična propaganda skušala prepričati, da sta OF in partizanstvo v bistvu povsem komunistični zadevi, zgolj sredstvo KP za doseg absolutne oblasti, izvedbo revolucije ter vzpostavitev sovjetskega sistema. Pod totalitarnim in protiverskim sovjetskim režimom pa seveda Primorci nočejo živeti, zato je še čas, da se od te poti

odvrnejo in oprimejo pravega slovenskega in obnoviteljskega dela, ki ga na Primorskem izvajajo domobranci! Po prepričanju domobranske propagande je OF Primorsko prodajala italijanskim komunistom, toda po drugi strani naj bi na tem območju partizanstvo in komunizem sploh ne imela nobene bodočnosti, saj naj bi sèm prišli Angloameričani, ki ne bodo dopustili, da bi zavladal komunizem. Tudi zato bi veljalo podpreti domobrance, ki so neuradno ves čas namigovali, da se borijo za zavezniško stvar in da imajo povezavo z zavezniki. Ko so le-ti okoli novega leta 1945 iz letal nad Knežo pomotoma odvrgli nekaj padal z materialom, naj bi domobranci to takoj razlagali kot dokaz, da zavezniki pomagajo njim, vsaj tako je o tem pisal Partizanski dnevnik. Proti koncu vojne so se taki glasovi množili. Okoli 20. aprila sta npr. dva domobranci, ki sta bila v Baški grapi na dopustu, v razgovorih zagotavljala, da je zmaga domobrancem zagotovljena in da se bodo odslej skupaj z Nemci in Američani bojevali proti Sovjetom. Konec aprila naj bi po podatkih partizanske obveščevalne službe domobranci skušali prepričati Nemce na Tolminskem, naj ne odidejo in da naj tudi oni skupaj z njimi počakajo Angleže.⁴³ Nemške oblasti seveda uradno take propagande niso dopuščale, toda z bližanjem poraza so tudi v tem domobrancem puščale vse bolj proste roke. Enako je veljalo tudi za izrazito protitalijansko noto domobranske propagande, pri čemer pa so morali domobranci biti previdni, saj so jih na Tolminskem in Baškem vsepovsod obkrožale številčnejše italijanske enote. Težišče celotne propagande pa je bilo seveda na protikomunizmu, na političnem in ideološkem nasprotovanju komunizmu, pri čemer naj bi bila OF in narodnoosvobodilno partizanstvo samo krinka za že omenjene načrte. Pri tem je propaganda poudarjala in tudi pretiravala pri opisu partizanskega delovanja z raznimi ekscesi, napakami in tudi zločini, posluževala pa se je tudi različnih provokacij.

Partizanski dokumenti poročajo, da so domobranci skoraj praviloma ob svojih obhodih in obiskih po vaseh delili ljudem tudi letake, časopise, knjige, lepili plakate, ob tem pa izvajali tudi ustno propagando. Omenjena literatura je iz Gorice in Ljubljane prihajala tudi po pošti, vendar so jo pogostokrat zaplenili partizanski aktivisti. Nadalje poročila govore o deljenju podobic

O.T.B.3 21. 2. 1945, 13. 4. 1945; Zaščitni bataljon 9. korpusa. Nova Gorica 1983, 27.

42 AS (INZ), fasc. 239/II, poročilo O. C. 9. korpusa 2. 8. 1944; ZA MNZ, poročilo pooblaščenca OZNE za Severnoprimerjsko okrožje 3. 1. 1945; Stanko PETELIN, Skoraj srečanje s smrtjo. TV-15, 1. 1. 1964.

43 AS (INZ), fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 27. 4. 1945, 29. 4. 1945; MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem, 114-124; Partizanski dnevnik 23. 1. 1945.

in raznih "licemernih letakov", ki pa po besedah partizanskih obveščevalcev niso imeli velikega odmeva. Propagandno gradivo so bodisi delili sami domobranci bodisi njihovi posamezni pristaši, pa tudi "kombinirano". Kot npr. avgusta 1944, ko sta v Hudajužno z vlakom prispela dva domobranca v spremstvu dveh deklet; vsi skupaj so najprej trosili letake po vasi, nato pa literaturo delili ljudem na železniški postaji. Zatem so se z enakimi nameni odpravili proti Podbrdu. Neka ženska pa je trosila letake na poti od Grahovega do Zakojce ipd.⁴⁴ Letake in časnike je večkrat delil tudi por. Žnidaršič, v začetku decembra v grahovski okolici kot "darilo Sv. Miklavža"! Širili so tudi Goriški list, tiskani poltednik, ki je od maja 1944 izhajal v Gorici kot nekakšno uradno glasilo goriških Slovencev. V rubriki Vesti iz Gorice in deže je objavljaj tudi nekatere novice z Baškega. Julija 1944 je začel v Tolminu izhajati tudi sprva ciklostiran, od januarja 1945 pa tiskan tednik Tolminski glas. Vsega skupaj je izšlo 40 števil, domobranci pa so ga delili oziroma prodajali dobesečno od hiše do hiše. Čeprav je imel začuda malo člankov, ki bi zadevali Baško grapo, so ga ljudje dosti kupovali. Zanimivo je, da eno od poročil o tem dogodku pravi, da domobranci vse, kar dobijo s prodajo časnikov, zapijejo!⁴⁵

Domobranci in njihovi sopotniki so se na Primorskem silno trudili za vzpostavitev slovenskega šolstva ter za oživitev kulturnega življenja, ki so ga pred leti uničili fašisti. To prizadevanje je bilo iskreno, seveda pa se ni bilo mogoče izogniti propagandističnemu izrabljanju teh prizadevanj v politične in ideološke namene. Na ožjem Tolminskem in Kobariškem je bilo kulturno in prosvetno delovanje pod neposrednim ali vsaj posrednim domobranskim okriljem kar živahno; šlo je za kulturna društva, tečaje, akademije, šole, literarne večere, zborovanja ipd. Na Baškem je v tem pogledu vladalo pravo mrtvilo, kar je bila pač posledica maloštevilnosti prisotnih domobrancev. Manjkalo je tudi domačih izobražencev, ki bi se za to aktivno zavzeli, pa tudi prebivalstvo za to ni pokazalo pravega navdušenja, čeprav je kazalo neke splošne simpatije do domobranstva. Delovalo je nekaj šol, formalno v sklopu okupatorske oziroma "domobranske" uprave. Edina

omembe vredna kulturna prireditev grahovskih domobrancev je bila sredi junija, ko so sem prišli na obisk domobranci iz Tolmina. Pevski zbor je zapel nekaj pesmi in po 25 letih naj bi se tako na Grahovem uradno spet slišala slovenska pesem. Med pesmimi je izstopala himna "Hej Slovenci", nadpor. Ilija pa je ob tem imel še "krasen govor".⁴⁶

Med različnimi dejavnostmi grahovskih domobrancev je potrebno omeniti tudi njihovo nekako samoumevno prizadevanje, da bi jih prebivalstvo doživljalo in upoštevalo kot slovensko oblast. To se je lahko razumelo tudi kot poskus tekmovalstva z OF, ki je tudi poskušala izvajati svojo oblast prek različnih organov in organizacij. Med drugim so pošiljali ljudem po vaseh, tudi tistih, ki so bile pod partizansko kontrolo, pozive, da se javijo na orožniški postaji na Grahovem. V začetku avgusta je tako M. P. iz Bukovskega vrha dobila poziv, da se ob 15. uri "predstavi" orožniški postaji z dostavkom, da "v slučaju da imenovana se ne predstavi, bode aretirana in kaznovana"! Podobno pošto s pozivi na Grahovo naj bi 2. avgusta dobilo kar 22 oseb v Zakojci. Po partizanskih obveščevalnih virih so domobranci pozvanim, ki se ne bi javili, grozili, da jih pridejo iskat in da bodo odvedeni v Nemčijo. O tem nimamo nadaljnjih podatkov, vendar je verjetno šlo za osumljene partizanske aktiviste ali pa za potencialne mobilizirance za razna dela. Zanimivo je dejstvo, da so s temi pozivi grahovski domobranci posegali tudi na območje občine Cerčno in se torej niso omejevali na občino Grahovo. Grožnje s privedbo so bile morda povezane - vsaj v primeru Zakojce - s kaznovalno odpravo Nemcev in domobrancev v začetku oktobra, ki je tedaj aretirala 13 vaščanov.⁴⁷ Take pozive so pošiljali tudi na Bukovo; M. D. naj bi se npr. na Grahovem zglasila 29. septembra. Ker se ni odzvala, so jo domobranci kar dvakrat iskali, vendar zaman, ker je ni bilo doma. Še konec aprila 1945 je por. Žnidaršič aretiral aktivista in obveščevalca iz Zakojce ter ga poslal domobranski posadki v Tolmin. Po popisu njegovih grehov je tamkajšnjemu poveljniku priporočil, da se zapornika "oddalji od njegovega pristojnega bivališča, ker je resnično kriv za vse, kar ga

44 ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo obveščevalnega oddelka 30. 8. 1944; AS (INZ), fasc. 243/III, poročilo O. C. Kuk 5. 12. 1944.

45 AS (INZ), fasc. 239/I, poročilo O. C. 9. korpusa 1. 10. 1944.

46 Goriški list 24. 6. 1944; AS (INZ), fasc. 233/II, poročilo O. C. 9. korpusa 12. 2. 1945.

47 AS (INZ), fasc. 11/III, pozivnica 2. 8. 1944; fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 7. 8. 1944.

podpisani dolži v tej obtožnici".⁴⁸ Med drugim mu je tudi očital, da je za potrebe Gospodarske komisije popolnoma izropal dve družini, ki sta imeli sinova pri domobrancih.

Zanimiva in značilna je bila poteza domobrancev ob obisku in aretacijah partizanskih aktivistov na Bači pri Podbrdu. Enega domačina so namreč postavili "za stražo" z nalogo, da v Podbrdo takoj javi, če bi se v bližini pojavili partizani. Pri tem so mu celó zagrozili, da bo ustreljen, če straže ne bo v redu opravljal. Pojavljale so se tudi vesti, da so npr. na Bukovem domobranci začasno pobrali nekaj civilov za popravilo ceste, drugič pa so skupaj z Nemci v Rakovcu in Klavžah za delo mobilizirali nekaj deklet. Decembra so na Kneži raznašali pozivnice (nemške?) za delo v Gorici, ženske pa so bile "vabljene" na delo v Tolmin. Verjetno je šlo za dela pri graditvi nemške obrambne linije, nekakšno pravno osnovo pa je ta obveznost imela v odredbi vrhovnega komisarja v Trstu o obvezni delovni službi v Jadranskem primorju.⁴⁹ Nekakšen izraz izvajanja oblasti so bila tudi oznanila, ki so jih morali duhovniki brati v cerkvah po Baški grapi, da so namreč ljudje dolžni domobrancem v najkrajšem času oddati vso vojaško opremo in orožje. Primorski dnevnik je v komentarju poudaril, da tega materiala, ki bi sicer že zdavnaj moral biti v rokah partizanov, seveda nihče ne bo izročal "krvnikom slov. naroda". Pri tem je okrcal duhovnike, češ da s takimi oznanili podpirajo narodne izdajalce in tako tudi sami postajajo izdajalci! V vojnih razmerah je količina oblasti bila odvisna seveda predvsem od vojaške moči in v tem pogledu, kot že rečeno, so bili domobranci na Baškem šibki, da bolj skoraj ne bi mogli biti. Nekoliko bolj ugodno razmerje sil je veljalo zanje, kar zadeva podpore med prebivalstvom, toda to v danem položaju takrat pač ni odločalo. Pravo oblast so v Baški grapi imeli Nemci, njim pa je šlo predvsem za nemoteno obratovanje železniške proge. Izven tega so slovenskim "oblastem", to je domobrancem in grahovskemu županstvu, puščali proste roke. Maneverskega prostora pa je bilo med nemško in na drugi strani partizansko oblastjo seveda le malo. V praksi se je domobranska oblast morala omejiti

na nekakšno policijsko delovanje, kar smo že opisali, po drugi strani pa je skupaj z občinsko upravo šlo za prenašanje sicer redkih nemških ukazov in zahtev do prebivalstva. Ob koncu vojne naj bi se domobranske perspektive v tem pogledu izboljšale, saj naj bi jim Nemci obljubili, da se bodo umaknili in jim prepustili oblast. Zato naj bi se domobranci začeli obnašati bolj samozavestno in oholo, a to je bila lahko zgolj pristranska partizanska ocena.⁵⁰ Toda glede na znano razmerje sil je bila takšna možnost sila iluzorna, o čemer so si bili verjetno na jasnem tudi sami domobranci.

Ob vsem tem nam ostane še odgovor na vprašanje, koliko moških z baškega območja je sploh vstopilo v domobranske vrste, ali natančneje, koliko jih je bilo pri domobrancih. Dokumenti, ki jih imamo na voljo, nam ne omogočajo povsem natančne ocene. Ne vemo namreč, koliko izmed teh je bilo prostovoljcev in koliko jih je bilo prisilnih mobilizirancev, lahko pa bi seveda govorili tudi o neke vrste vmesni kategoriji. V slednjo bi lahko brez dvoma uvrstili ujete partizane pa tudi dezertarje, ki jim je v primeru odklonitve vstopa med domobrance grozila najmanj internacija v Nemčiji. Znana sta dva taka primera iz vasi Porezen. Spomladi 1944 so organi OF zabeležili kar nekaj primerov prostovoljnega odhoda k domobrancem, čeprav so največjo skupino tedaj tolminski domobranci skupaj z Nemci mobilizirali. Za poletje 1944 naj bi veljalo, da s tega območja k domobrancem ni pristopil nihče. Natančnih števil za celotno razdobje iz dokumentov pa ni mogoče ugotoviti, čeprav imamo vsaj eno zbirno poročilo s konca maja 1944. Takrat je Oblastni komite KPS Centralnemu komiteju navedel, da je bilo v baškem okrožju dotlej ugotovljenih 57 primerov pristopa k domobrancem. Pri tem je važno dodati, da je tedanje baško okrožje obsegalo precej večje območje kot zgolj Baško dolino.⁵¹ Kljub nepopolnim podatkom lahko ocenimo, da je bilo z ožjega baškega območja pri domobrancih v celotnem razdobju približno 40 moških, če pa jim prištejemo še 15 primerov s tem tesno povezanih podkojskih vasi, pridemo torej do števila 55. Na podlagi različnih neposrednih in posrednih podatkov ocenjujemo, da je bilo med temi dobra tretjina prostovoljcev,

48 AS (INZ), fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 2. 10. 1944; fasc. 11/III, pismo por. Žnidaršiča 28. 4. 1945.

49 AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 11. 8. 1944; fasc. 236/I, poročilo O. C. 9. korpusa 29. 8. 1944; fasc. 238/II, poročilo O. C. 9. korpusa 12. 12. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 13. 12. 1944.

50 Partizanski dnevnik 9. 3. 1945; AS (INZ), fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 28. 2. 1945.

51 Janko VALENTINČIČ, Kronika NOB 1918-1945 Podbrdo. Podbrdo 1990, 38; AS (INZ), fasc. 533/II, poročilo oblastnega komiteja KPS 30. 5. 1944.

ostali pa so bili na tak ali drugačen način k vstopu prisiljeni. Skoraj vsi so bili seveda kmečkega rodu, glede zastopanosti po vaseh pa izstopa predvsem Rut, od koder naj bi izviral kar 15 domobrancev. Za ostale vasi so znani le po eden, dva ali kvečjemu trije primeri, pri čemer pa naj ne bi bilo nobenega domobranca iz Petrovega brda, Kuka, Hudajužne, Kneže ter vasi nad Knežo. Ti baški domobranci so v glavnem služili v Tolminu in Kobaridu, v manjši meri pa tudi v Gorici in drugod. Zaradi poznavanja domačih krajev pa jih je bilo nekaj ponavadi tudi med grahovsko posadko. Ob tem naj navedemo značilno poročilo OI ONZ z začetka avgusta 1944, ki pravi, da vsako soboto v Tolmin prihaja veliko število "sorodnikov od domobrancev iz Grahovega, Podbrda, Bukovega in tudi Planote!"⁵²

V

Če smo ugotovili, da je bil vojaški pomen baških domobrancev skoraj zanemarljiv, pa to gotovo ni veljalo za njihovo politično "težo". Pri tem se seveda ne gre omejevati samo na domobranstvo v ožjem smislu, temveč je treba pritegniti še pojme in manj oprijemljive pojave, kot so bela garda, plava garda, reakcija, sredina; da ne govorimo še o anglofilstvu, skrivaštvu, dezertertvu ipd. Politični, oblastni in vojaški organi OF so namreč ves čas domobranstvu in drugim naštetim pojavom posvečali izredno veliko pozornosti. Za to so porabili dosti časa in energije in prav v tej zrcalni sliki domobranstva v očeh organov OF je videti omenjeno veliko politično težo. Nimamo dovolj prostora, da bi lahko podrobeneje prikazali mnogoplasten odnos OF do domobranstva in sorodnih pojavov, zato se moramo zadovoljiti samo z nekaterimi splošnejšimi ugotovitvami. Partizanska oblast je predvsem stalno in natančno opazovala, ocenjevala in analizirala politični položaj, seveda v tem smislu, kakšno je razpoloženje in stališče prebivalstva do okupatorja, domobranstva in seveda tudi do nje same. Položaj je ocenjevala strogo in z zelo strogimi kriteriji, zato ne preseneča, da tozadevne partizanske dokumente preveva stalno in veliko nezadovoljstvo s političnim položajem v Baški grapi. Posebej partijski in skojevski organi so bili zelo nezadovoljni z obnašanjem prebivalstva. Pri tem nikakor ni šlo zgolj za nekakšne simpatije ali

podpiranje domobrancev, temveč tudi za oportunistem do okupatorske oblasti. Sèm je kajpak treba prišteti tudi stalno zaposlovanje pri železnici in drugih občasnih delih, odpor do partizanske mobilizacije, dezertiranje, "politiko čakanja", širjenje neresničnih vesti o partizanski vojski, omahljivost, "samosvojost" itd. Velik problem so bili tudi skrivači, ki so ponekod po vaseh povsem obvladovali položaj. Že jeseni 1943 je PK VOS večino vasi ob progi označil kot najslabše na Tolminskem in navedel, da je v njih zelo narasel odpor proti OF. Toda za vsem tem še ni videl grožnje domobranstva, ker ga pač tedaj še ni bilo, temveč predvsem t.i. sredine.⁵³ Okrajni komite KPS je v začetku maja 1944 ocenil vse vasi z vidika odnosa do OF in do okupatorske in protirevolucionarne strani. V Znojilah in Hudajužni naj bi bilo za OF najslabše, najboljše pa v Grantu, medtem ko naj bi bili najbolj pod vplivom domobrancev Klavže in Podmelec. Skojevski komite je kasneje za cel okraj ugotavljal, da so "ljudje nerevolucionarni, drugače pa dobri"! Vpliv bele garde se je po mnenju OO OF utrjeval, zato je naročal OI ONZ, da je treba aretirati ljudi, ki vzdržujejo stalne zveze z domobranci.⁵⁴ Poleti je postajal položaj za OF še manj ugoden; deloma neuspeli napad 9. korpusa na železniško progo je povzročil upadanje morale pri ljudeh, tako da so postale vprašljive tudi volitve v narodnoosvobodilne odbore, na katere so se tedaj pripravljali. Ko so sestavljali volivne sezname, so aktivisti OF ugotavljali, da za nekatere vasi nima smisla delati seznamov, saj naj bi po njihovih kriterijih več kot polovica ljudi te pravice ne imela, npr. v Stržiščah, Kuku in Znojilah. Dejansko so volitve izvedli le v Rutu, Grantu, Liscu in na Selih, kasneje v septembru pa le še v Poreznu. Problem volivnih upravičencev je seveda nastal tudi v Rutu, kjer je bilo več domobranskih družin, tako da tam 26 ljudi ni dobilo volivne pravice.⁵⁵ V Stržiščah, ki so bile stalno

53 ZA MNZ, PK VOS, dopis 22. 10. 1943; prav tam, poročilo 2. 12. 1943; AS (INZ), fasc. 532/V, poročila OK KPS 20. 11. 1943, 29. 11. 1943, 29. 12. 1943.

54 AS (INZ), fasc. 561/IV, zapisnik seje okrajnega komiteja KPS za Baško 4. 5. 1944; fasc. 562/VI, poročilo OK SKOJ 15. 5. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS 2. 6. 1944; fasc. 542/III, poročilo OO OF za Baško 24. 6. 1944; ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo 23. 5. 1944.

55 AS (INZ), fasc. 561/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 7. 7. 1944; fasc. 561/IV, OI ONZ za Baško poročila 30. 8. 1944; fasc. 567/IV, poročilo okrajne partijske konference 15. 9. 1944; fasc. 565/I, poročilo OO OF za Baško 19. 9. 1944; fasc. 565/VII, po-

52 ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo 6. 8. 1944.

na udaru partizanske kritike, so morali razpustiti partijsko celico, vse večje je bilo število skrivačev. OO OF je moral konec februarja 1945 ugotoviti, da so v osmih vaseh ljudje enostavno razpustili odbore OF in sploh več ne sprejemajo njihove pošte. Marca, tik pred koncem vojne, kar v 11 vaseh ni bilo nobene organizacije OF, niti ne simpatizerske skupine. Vasi onstran proge naj bi bile za partizansko gibanje izgubljene, razen Ruta in Granta, pa še tu ni šlo brez že omenjenih problemov. Vzroki za to naj bi bili v velikem oportunističnem ljudi, v stalni kontroli okupatorja in domobrancev, v stalnosti in prepričljivosti njihove propagande.⁵⁶ Veliko naj bi k takemu stanju pripomogli tudi duhovniki, pri čemer sta bila posebej izpostavljena župnika v Stržiščah in na Bukovem. Župnik na Grahovem naj bi bil sprva tudi nasprotnik OF, toda 21 ujetih partizanov, ki so jih ustrelili Nemci pred njegovim župniščem, ga je navdala s premišljevanjem. Toda spomladi 1945. ga je OZNA spet slabo ocenila. Župnijski upravitelj v Podmeltu Slavko Rejec pa je po drugi strani celo vodil nekakšno partizansko šolo.⁵⁷ Še vedno so se tudi pojavljale vesti o Petru Šorliju, ki je v tem razdobju nekajkrat za kratek čas prišel na Tolminsko. Ko so ga v začetku oktobra Nemci aretirali v Trstu in zaradi sodelovanja z zavezniško obveščevalno službo poslali v Dachau, je OO OF nekoliko škodoželjno ugotavljal, da so pri njem ob aretaciji našli "mnogo pisanja od angleške reakcije" ter zaključil, da "Nemci so s tem tudi nam koristili... Sedaj je upanje, da bo prenehal s to njegovo lumparijo."⁵⁸

Partizanski organi so torej iskali vzroke za zanje neugoden tok razvoja predvsem v posebnem objektivnem položaju Baške grape z njeno železnico oziroma v dejavnih, ki so bili izven njihovega vpliva in dosega. Vzroke in izvirne grehe za to so le redko iskali pri sebi, pri svojih napakah ali zgrešeni taktiki. Čeprav drži, da je tega bilo bistveno manj kot npr. v Ljubljanski

pokrajini, pa je le potrebno omeniti tudi nekaj takih pojavov. Partijski organi so o ljudeh menili, da so nezreli in premalo politično podkovani, aktivisti pa naj bi bili odločno premalo čuječi in niso znali pospešiti t.i. diferenciacije. Premalo da so delali z ljudmi in imeli premalo sestankov. Prizadevanja, da bi za vsako ceno dosegli diferenciacijo med "našimi" in nasprotniki, so seveda lahko hitro privedla do sektaštva, do pavšalnega obsojanja in etiketiranja ljudi, ki se niso skladali z vnaprejšnjimi predstavami o popolni predanosti OF in KP. Tako je že konec leta 1943 PK KPS baške komuniste zelo vehementno pozval k delu za diferenciacijo. Predvideval je, da bo pri tem del sredine odstopil od OF in "prešel na odkrite belogardistične pozicije, toda tam jih bo lažje razkrinkovati", nato pa je zahteval, da je "treba pojačati propagando v tem, da vedno bolj popularizirate Stalina, SSSR, Komunistično partijo itd. Pri tem ne popuščati!"⁵⁹ Sektaštvo se je pojavljalo še kasneje, in to v različnih oblikah, kar je potrjevalo domobrance in njihove pristaše v prepričanju, da gre pri vsej stvari le za komunistično revolucijo. "Napake" so delali celo vodilni funkcionarji. Sekretar OK KPS Avgust Špacapan-Strnad se je ob obisku župnika v Stržiščah le-temu predstavil kot funkcionar KP ter s komunističnim znakom v gumbnici. Dovzetnost ljudi za nasprotno propagando je povečevalo tudi nepravilno ravnanje partizanskih enot, saj je večkrat prihajalo do nasilnih rekvizicij, spomladi 1945 pa je bilo ravnanje partizanov po mnenju OK KPS celo poglobilni razlog za "padanje morale". Ljudje vojski niso več zaupali, odnosi v njej naj bi bili vprašljivi, pogoste pritožbe so letele na častnike in intendante. Šlo je zlasti za zavezniške pošiljke, ki naj bi le redko prišle do navadnih borcev. Stalni dejavnik destabilizacije so bili partizanski dezertjerji, ki so včasih neposredno potrjevali domobransko propagando ali celo okrepili domobranske vrste. Prave analize o vzrokih številnih pobe- gov se organi OF nekako niso mogli lotiti.⁶⁰ Še iz zgodnejšega razdobja je zanimivo poročilo obveščevalnega centra 9. korpusa o tem, kako je na Baškem odmevala ustrelitev 15 Cerkljanov -

ročilo OO OF za Baško 19. 10. 1944; fasc. 533/V, poročilo Henrika Zdešarja iz Baškega okrožja, brez datuma.

56 AS (INZ), fasc. 567/V, seznam vasi in organizacij v okraju Bača, brez datuma.

57 Slavko REJEC, Partizanska šola v Podmeltu in njene podružnice. Goriški letnik 11/1984, 212-213; AS (INZ), fasc. 567/I, zapisnik 3. seje OK KPS 7. 3. 1945.

58 Partizanski dnevnik 15. 6. 1944; ZA MNZ, OK VOS, poročilo 14. 12. 1943; AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 9. 6. 1944; fasc. 565/VII, poročilo OO OF za Baško 7. 11. 1944.

59 AS (INZ), fasc. 532/V, pismo PK KPS 19. 12. 1943; fasc. 533/II, poročilo Oblastnega komiteja KPS 30. 5. 1944.

60 AS (INZ), fasc. 533/V, Albin Kovač Francu Kimovcu 19. 6. 1944; fasc. 536/II, poročilo Oblastnega komiteja KPS 28. 7. 1944; fasc. 567/I, zapisnik seje OK KPS 12. 4. 1945; prav tam, zapisnik seje 8. 2. 1945.

med njimi tudi dveh kaplanov - kot povračilni ukrep za tragične posledice nemškega napada na partijsko šolo 27. januarja 1944. Obveščevalci so ugotavljali, da je bilo ob tem med ljudmi nekaj nezadovoljstva, izjavljali so, da se s tem ne strinjajo, vendar se zaradi tega še niso začeli "družiti s Švabi ali pa prehajati na stran bega". Vprašanje je seveda, kakšni bi bili ti odmevi in kako bi jih domobranci izrabili, če bi do omenjenih dogodkov prišlo leto dni kasneje.⁶¹

Organi OF so pri poskusih, kako zaustaviti naraščajoči vpliv domačih nasprotnikov, posegali tudi po več ali manj represivnih ukrepih. VOS je seveda zbirala podatke o vseh očitnih nasprotnikih, pa tudi tistih, ki so bili tega le osumljeni. Organi OF in KP so dali določene osebe posebej nadzorovati in zasledovati in ko so bili potrebni podatki zbrani, so bili z njihove strani večkrat podani predlogi, da se določene ljudi "odpelje". Ker je šlo ponavadi za osebe, ki so bivale v dolini, kamor partizanska oblast ni segala, to nujno ni imelo konkretnih posledic. Že spomladi 1944 je OO OF za Baško zahteval od OI ONZ aretacijo vseh, ki so stalno imeli zveze z domobranci, vendar se je tedaj partizanska policija še izgovarjala, da nima konkretnih dokazov. Že konec decembra 1943 pa je PK VOS ukazala OK VOS, da v Klavžah aretira in od tam odpelje vse, ki širijo nasprotno propagando. Sklenila je, da se mora proti organizatorju uporabiti "najstrožje mere". Poskus aretacije nasprotnikov iz Klavž se je ponovil septembra naslednjega leta, a nimamo podatkov, kako se je zadeva končala. Oktobra je OO OF predlagal načelstvu Narodne zaščite, da iz Koritnice in Grahovega odpelje pet ljudi, "odkritih nasprotnikov NOB" in partizanskih dezertarjev. Naslednji mesec pa je OK KPS naročil vojaškemu organom, da se določenih moških iz Koritnice, Grahovega, Kneže, Klavž in Orehka, ki so bili mobilizirani, "ne sme pustiti domov, tudi če niso sposobni za operativne enote", češ da so se v preteklosti obnašali slabo ali celo sovražno. V predloženem seznamu je bilo 11 oseb.⁶² Glede konkretnih aretacij pa navedimo primer treh žensk, ki naj bi "vohunile za domo-

bransko posadko v Grahovem. Njihove aretacije je novembra 1944 pri Koritnici izvedla patrolja 3. bataljona 2. brigade VDV. Prišlo je tudi do poskusa atentata na Žnidaršiča. Pojavil se je tudi predlog OO OF za Baško, da bi domobranskim družinam imovino zaplenili, njih pa izgnali v sovražne postojanke; aktivisti bi seveda morali napraviti seznam družin, ki bi prišle v poštev. Predlog je slonel na odloku "o izrednih merah proti pomagačem okupatorja, švabobrancev in drugih veleizdajnikov", ki ga je 20. avgusta 1944 izdalo predsedstvo SNOS. Videti je, da se na Baškem ta ukrep ni izvedel, saj je še marca 1945. okrožno partijsko vodstvo opozarjalo, da je treba biti glede izgonov zelo previden in da bi prišli v poštev le izraziti primeri, n.pr. organizatorji. Družine skrivačev naj bi najprej opozorili in če kampanja ne bi uspela, bi jih nato izgnali ter "vsak primer popularizirali".⁶³ Tudi na Baškem je bilo po kapitulaciji Italije izvedenih nekaj likvidacij, največ seveda takoj v jeseni 1943. Kot primer navedimo Andreja Groharja, mesarja iz Podbrda, ki je kupoval meso za potrebe Nemcev. Prve likvidacije je izvajala še partizanska vojska, z Groharjem pa je že opravil baški VOS. Ta primer sicer še ni imel izrazitega političnega ali ideološkega ozadja, drugače pa je bilo v primeru kasnejše likvidacije Ivana Okrogliča iz Ruta, za katerega je OK VOS poročala, da je dajal izjave proti OF; bil je že v letih, saj je bil letnik 1883! Kasneje so se likvidacijam zaradi izredne politične občutljivosti izogibali, čeprav se je stalno zahtevala odločnejša "politika". No, že decembra 1943 je PK VOS okrožni komisiji svetovala ostrejši nastop, januarja 1944 pa, da "izdajalsko golazen je treba v kali zatreti"! Oblastni komite KPS je julija pisal okrožnemu, da je treba belo gardo čistiti brez formalnosti (sodišča?), tudi likvidirati, za kar bo odgovarjal prav OK. Novembra 1944 pa je okrajni komite za Baško, ko je v podbrškem kotu ugotavljal prisotnost "organizirane belo-plave in ne vem še kakšne garde", sklenil da bo "po njej trdo udariti ter se tega lotiti z boljševisko trdnostjo in vztrajnostjo".⁶⁴

61 AS (INZ), fasc. 73/IV, poročilo O. C. 9. korpusa 15. 3. 1944.

62 AS (INZ), fasc. 542/III, poročilo OO OF za Baško 24. 6. 1944; fasc. 561/IV, poročilo celice Logaršče 13. 9. 1944; fasc. 565/II, poročilo okrajnega odbora OF za Baško 16. 10. 1944; fasc. 567/IV, izjava okrajnega komiteja KPS za Baško 23. 11. 1944; Drago VRESNIK, Druga brigada VDV - narodne obrambe. Ljubljana 1987, 151.

63 AS (INZ), fasc. 565/II, sklepi 7. seje OO OF za Baško 15. 11. 1944; fasc. 567/I, zapisnik okrožnega partijskega aktiva 5. 3. 1945.

64 ZA MNZ, PK VOS, poročilo oktobra 1943; prav tam, dopis PK VOS 29. 12. 1943; 9. 1. 1944; prav tam, poročilo OK VOS 16. 4. 1944; AS (INZ), fasc. 561/II, dopis Oblastnega komiteja KPS 5. 7. 1944; fasc. 564/I, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 4. 11. 1944.

Vodstvo OF je ves čas menilo, da razmeroma široko simpatiziranje z domobranstvom ali vsaj nasprotovanje partizanski oblasti na Baškem korenini predvsem v splošni neinformiranosti in nepoznavanju mednarodnega vojaškega in političnega razvoja. Prav prizadevanja v tej smeri so imela veliko vlogo v njegovem prizadevanju za t.i. razkroj domobranstva. Ta aktivnost je bila pravzaprav zmes informiranja, pozivov, obljub ter groženj, s čimer naj bi dosegli moralni razkroj, nato pa tudi fizični razpad domobranstva. Tako bi se predvidoma večina domobrancev, ko bi spoznala svojo zmoto in brezizhodnost, enostavno razbežala; po možnosti pa tudi prebežala v partizansko vojsko.

Na Tolminskem in Baškem taka prizadevanja potekajo že od pomladi 1944, vrh pa dosežejo poleti, ko se z vrha (PO OF) pojavljajo odločne zahteve, da je v tem času zelo važno, "da se sovražni tabor bege čimbolj razkroji". Opozarja sicer, da se je treba vzdržati ostrih obsodb vseh prebeglih, saj bi s tem ne dosegli namena pri ostalih potencialnih prebežnikih. V ta namen je seveda sodila tudi natančna evidenca vseh domobrancev in sploh vseh, ki so se iz različnih vzrokov, a po mnenju partizanskih oblasti neupravičeno, nahajali v okupatorskih postojankah. Na družine le-teh so izvajali pritisk, da same pri svojcih dosežejo prenehanje službovanja Nemcem, saj je "vsakemu jasno, da je zmaga na naši strani".⁶⁵ V tej zvezi pa so se pojavljale tudi pretirano optimistične vesti, da so domobranci moralno povsem na tleh in da se že začenjajo množični pobezi. Ena takih "vesti" sega v konec julija 1944. Pravi, da je iz domobranske postojanke na Kneži (?) v zadnjih dneh pobegnilo 21 domobrancev!

Izredno so se posvečali razkroju domobranstva tudi ob t.i. tekmovanju zmage. V tem okviru je odsek za informiranje in propagando pri OO OF v začetku avgusta načrtoval, da bodo pripravili deset pobegov iz sovražnega tabora, za pospešitev razkroja pa naj bi spisali in odposlali domobranskim družinam 50 pisem. Kmalu se je pokazalo, da družine domobrancev in skrivačev sicer s skrbjo povprašujejo, kaj se bo zgodilo z njihovimi možmi in sinovi, če si ne premislijo, toda OK KPS je vendarle ugotavljal, da se je za razkroj domobranstva vse premalo delalo. Ugotovil je, da je bilo premalo napisanih in listkovnih akcij in da se je tudi premalo pritiskalo na domo-

branske družine, kar je kazalo, da pri vsem tem ni bilo pravega učinka.⁶⁶

Veliko bolj načrtno in v vsejugoslovanskem okviru je potekala kampanja v 1. polovici septembra. Ta je sledila pozivu Josipa Broza Tita s 30. avgusta, da vsi slovenski in hrvaški domobranci ter četniki do 15. septembra zapuste službo pri okupatorju ter prestopijo na stran NOV Jugoslavije. Če se ne bi odzvali, bi se jih po tem pozivu štelo za narodne izdajalce in bi odgovarjali pred vojaškimi sodišči ipd. Omenjeni Titov Zadnji poziv so širili tudi v baškem okraju; tako med vsemi družinami, ki so prihajale v poštev, kot tudi v postojankah. Organizacije OF so jih pošiljale tudi drugim, n.pr. uslužbencem na občini Grahovo; "župan" Rejec je bil ponovno pozvan, da odloži svojo funkcijo. Po izteku roka se je OO OF pohvalil, da ni ostal noben domobranec in nobena domobranska družina, ki ne bi vedela za Titov poziv; dobil ga je seveda tudi por. Žnidaršič. Rezultat te kampanje je bil skoraj množičen pobeg domobrancev iz Tolmina, toda na Baškem je ostala brez odziva. Grahovski domobranci so se menda izgovarjali, da vojne še ne bo konec in da ne nameravajo še cele zime prebiti zunaj na mrazu! Odzval se ni noben domači domobranec. Poročali so le o enem očetu, ki je šel po svojega sina, vendar ga ni mogel prepričati, da bi prišel domov. Kljub temu pa so npr. v Rutu, kjer je bilo največ domobranskih družin, opazili, da so le-te postale bolj dovzetne za partizanske argumente. Ugotavljali so, da celo prihajajo na sestanke, da pa na "nasprotnem bregu" končno vztraja le še ena družina.⁶⁷ Očitno pa se je tedaj nekaj dogajalo tudi s por. Žnidaršičem, saj naj bi po partizanskem napadu na Grahovo 16. septembra svojim podrejenim dejal, da naj odidejo, kamor jih je volja, ker da se on odpravlja k četnikom! Kot vemo, se to sicer ni zgodilo. Toda v tedanjem ozračju taka izjava ni bila neverjetna, saj je n.pr. poveljnik 9. domobranske čete v Kobaridu nadpor. Radko Cotič resnično pobegnil z delom moštva k četnikom, vendar so ga Nemci kmalu ujeli. Morda je v neki zvezi s temi dogodki tudi pismo, ki ga je pro-

66 AS (INZ), fasc. 541/III, dopis PO OF 25. 7. 1944; fasc. 561/VI, OO OF, načrt za tekmovanje 9. 8. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS 10. 8. 1944, 18. 8. 1944.

67 AS (INZ), fasc. 567/II, dopis Oblastnega komiteja KPS 1. 9. 1944; fasc. 565/II, pozivi za okupatorjeve sodelavce 12. 9. 1944; fasc. 564/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 13. 9. 1944; fasc. 565/I, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 19. 9. 1944.

65 AS (INZ), fasc. 542/III, dopis PO OF 5. 7. 1944.

pagandna komisija pri OK KPS v 2. polovici septembra nameravala poslati Žnidaršiču. Za dovoljenje je prosila OK. Ker torej učinka teh prizadevanj skoraj ni bilo, je nekako razumljivo, da je nato zavladal ostrejši kurz. Na okrajni skupščini je bilo jasno izrečeno, da vsi domobranci, ki se pozivu niso odzvali, pridejo pred sodišče kot izdajalci, ki bodo usmrčeni, "sploh pa zanje ni več bodočnosti. Seveda bodo narodna sodišča upoštevala okolnosti!"⁶⁸ Vendar je v tej smeri sledil še en poskus, saj je 21. novembra predsedstvo AVNOJ-a izdalo t.i. Amnestijski odlok, ki je vsem četnikom in domobrancem zagotavljal splošno amnestijo - razen za krvave zločine -, če se do 15. januarja 1945 prijavijo vojaškim oblastem NOVJ ali organom partizanske civilne oblasti. Temu je spet sledila kampanja, naslovljena na domobrance in seveda njihove družine. Iz dokumentov je razvidno, da so na Baškem tedaj svojcem domobrancev razdelili 32 pisem, raztrosili pa so tri vrste letakov v 350 izvodih. Učinka spet ni bilo.⁶⁹

VI

Ob koncu vojne so domobranci s svojim ilegalnim vodstvom vred še vztrajali v upanju, da bodo vsaj na Primorsko prišli Angloameričani. Upali so, da bodo do partizanov pod komunističnim vodstvom zavzeli enako odklonilno stališče kot v Grčiji ali vsaj v Italiji, se pravi, da jih bodo razorožili. Predvidevali so, da demokratični zahodni zavezniki ne bodo hoteli sodelovati s partizani, še manj s komunizmom. Pojavljale so se celo špekulacije o skupnem boju zahodnih zaveznikov in Nemcev proti Sovjetski zvezi. Znotraj tega boja naj bi se našel prostor tudi za domobrance, ki so sicer simpatizirali z Angloameričani. Da bi se jim lahko predstavili kot edini pravi predstavniki ljudstva in da bi bili čim bolj vojaško močnejši, so ob koncu vojne domobranci napravili še zadnji poskus mobilizacije vseh preostalih moških, ki so še bili dosegljivi. Šlo je za tiste, ki so bili zaposleni pri raznih delih, in za tudi še zelo mlade fante. Po nepreverjenih vesteh naj bi na Tolminskem imeli namen mobilizirati okoli 2000 mož, kar je bilo seveda povsem

utopično. No, na Grahovem in v okolici so baški domobranci 28. aprila 1945 resnično uspeli mobilizirati 25 mladeničev, podobno pa se je dogajalo tudi v Tolminu in okolici. V Tolminu je nemški stotnik 25. aprila govoril domobranski in italijanski posadki in dejal, da Nemci gredo domov, njim pa prepuščajo Primorsko, ki naj jo čuvajo pred vsakim sovražnikom! Med Italijani je v zadnjih dneh vladala velika zmešnjava, čim prej so hoteli pobegniti. Nemci in domobranci so jih uspeli zadržati le za kak dan, kar pa ni imelo več nobenega smisla. Večjih partizanskih enot na Tolminskem sicer ni bilo, saj so se vse napotile proti Trstu in Gorici, toda po Soški dolini je nato prodiral motorizirani odred 4. armade, ki je bil namenjen na Koroško. Pri Sv. Luciji se je pojavila vest, da so domobranci pregovorili Nemce, da se ne predajo in da skupaj počakajo Angleže. Toda Nemci so Tolmin zapustili 30. aprila dopoldne, že ponoči pa so v mesto prispeli domobranci iz Baške grape. 30. aprila je bila tako izpraznjena tudi Baška grapa, razen Podbrda, od koder so se Nemci in nekaj civilistov umaknili skozi predor šele 5. maja. V Tolminu so bili domobranci sami dobrega polovico dneva, 30. aprila pa so se umaknili tudi oni; pri Volčah so se združili z glavnino 6. čete iz Kobarida ter se napotili proti Gorici. Prvič so jih partizani napadli pri Dolgih njivah, nato pa še pred Solkanom pri Mrzleku, kjer je bila zaseda obveščevalcev in Narodne zaščite. Nekaj jih je v spopadu padlo, nekaj utonilo v Soči, določeno število jih je zbežalo, precej pa jih je bilo ujetih - po enem od pričevanj 36. Le-te so zaprli v Solkanu in jih zasliševali. Vse mladoletne oziroma tiste, ki so bili mobilizirani v zadnjih dneh, so partizanske oblasti izpustile. Preostale so odpeljali in brez sojenja ustrelili v Trnovskem gozdu. Por. Žnidaršiča, ki je ob spopadu uspel zbežati, je Narodna zaščita že naslednjega dne aretirala v Gorici in po dolgotrajnem zasliševanju je bil ustreljen tudi on. Večina tolminskih in s tem tudi baških domobrancev je doživela žalosten konec, kajti le manjšemu delu se je uspelo prebiti v Italijo.⁷⁰

68 AS (INZ), fasc. 561/VI, poročilo Agitpropa pri OK KPS 26. 9. 1944; fasc. 565/I, zapisnik 1. seje okrajne skupščine za Baško 29. 9. 1944.

69 AS (INZ), fasc. 441/II, Amnestijski odlok; fasc. 565/II, poročilo okrajnega odbora OF za Baško-Cerkljansko 8. 1. 1945.

70 AS (INZ), fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 28. 4. 1945, 29. 4. 1945, 30. 4. 1945; fasc. 238/III, poročilo O. C. 9. korpusa 5. 5. 1945; fasc. 564/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško-Cerkljansko 5. 5. 1945, 16. 5. 1945; HVALA, 205-206, 232; Tolminski zbornik 1975. Tolmin 1975, 16-17; MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem, 219-221; Ivan KOBAL, Kje so končali tolminski domobranci? Novo Jutro 20. 3. 1991.